

HOOFDSTUK 4

ZINVOLHEID VAN HET GODSBESTUUR

1 **Inleiding: *Hiervsaalem verwoest***

Vondels *Hiervsaalem verwoest* (1620) is gewijd aan de val van Jeruzalem in het jaar 70 na Christus. (*Afbeelding 4*) In dat jaar verwoestten de Romeinen onder aanvoering van de latere keizer Titus (39 – 81 n. Chr.) de stad vrijwel volledig, omdat de joden tegen het Romeinse gezag in opstand gekomen waren. Vondel heeft zijn drama in velerlei opzicht gemodelleerd naar Seneca's *Troades*, een treurspel dat de ondergang van Troje, een niet minder tot de verbeelding sprekende stad, tot onderwerp heeft. De hoofdpersoon van *Hiervsaalem verwoest* is 'de Dochter Sion', die de stad Jeruzalem – en in een wat breder kader het gehele jodendom – personifieert. Hoewel zij primair als een allegorische persoonlijkheid geconcipieerd is, heeft Vondel haar in velerlei opzicht als een mens van vlees en bloed uitgewerkt. Zodoende wordt de Dochter Sion voorgesteld als een vorstin die juist ook in eigen persoon te lijden heeft onder de val van Jeruzalem.¹ Op zeker moment beklaagt zij zich bijvoorbeeld over haar treurige wederwaardigheden met een beroep op de vergankelijkheid van het aardse geluk (*Hiervsaalem verwoest*, v. 595-604):

Hoe dwaes hy zich verleyd* die zijn geluck vertrouwt,
Die op d'uytstekentheyd van zijn paleyzen bouwt,
En troet'len laet zijn ziel van zichtelijcke** dingen,
Die, hoeze grooter zijn, hoe meer veranderingen
Haer hangen over 't hoofd, en jagen haer verderf:
Hoe ydel datmen klutst*** op 's weerelds timmerwerf,
En opboeyt 't handgebaer van menschelijcke zaecken;
Dat leerde my de val van Sions**** hooge daecken,
Van dees gebluschte zon: die met datze ondergaet
De weereld om doet zien, en als voor 't voorhoofd slaet.

[* bedriegt; ** zichtbare; *** zich inspannt; **** Jeruzalems]

De hier geformuleerde gedachtengang is bekend uit de drama's van Hooft, Bredero en Coster.² Hoezeer de mens zich er ook tegen probeert te verweren, zijn geluk kan hem op ieder moment ontvallen. Dwaas is derhalve degene die vertrouwen stelt in zijn positie of in zijn rijkdom, want speciaal mensen die veel macht hebben of op grote bezittingen kunnen bogen, moeten er rekening mee houden alles in een enkel moment verliezen.

De juistheid van deze laatste gedachte wordt in *Hiervsaalem verwoest* keer op keer aangetoond. Niet door een wirwar van onvoorziene wendingen in het handelingsverloop, zoals zich dat in de drama's van de Eglentier-dichters liet vaststellen.³ Neen, de vergankelijkheid van het geluk van de Dochter Sion komt tot uitdrukking in een reeks gesprekken tussen de protagoniste en een aantal mede-, dan wel tegenstanders. Zij becommentariëren allen op aangrijpende wijze de val van Jeruzalem en schilderen omstandig – de rhetorische toonzetting herinnert direct aan de drama's van Seneca⁴ – de gruwelen die zich tijdens en direct na het beleg hebben voorgedaan. Van verschillende zijden wordt op die manier een scherp contrast geformuleerd tussen enerzijds de levensomstandigheden van de

¹ Zie over het allegorische karakter van de Dochter Sion Smit 1956-1962, dl. I, p. 84-85.

² Zie hfst. I.1, p. ... **INTERNE VERWIJZING**

³ Zie hfst. I.2, p. ... **INTERNE VERWIJZING**

⁴ Zie Molkenboer 1950, p. 644-646; Worp 1892, p. 199-201.

Dochter Sion in het verleden en anderzijds de rampspoed die haar nu, kort nadat de Romeinen de stad zijn binnengevallen, ten deel gevallen is.⁵ In het eerste bedrijf brengt bijvoorbeeld Iosephus – bedoeld is de Joodse geschiedschrijver Flavius Iosephus (37 – ca. 100 n. Chr.) – zijn verdriet over de ondergang van Jeruzalem als volgt onder woorden (*Hiervsaleem verwoest*, v. 17-22):

Ach lyden! Lyden ach! Ick moet afdwa'en* en droogen
Myn aenzicht steeds aen vocht van myn bekreten oogen,
Wanneerme in't weecke breyn een waessem dick** opschiet,
Uyt mijn beklemt gemoed geperst van groot verdriet,
Verdriet, dat voor een dood my pijn*** met duyzend dooden
Zoo vaeck ick my verbeelde het treurspel**** van de Ioden.

[* afwissen; ** een dichte nevel; *** in plaats van met één dood mij pijnigt; **** Namelijk: de val van Jeruzalem]

Meteen daarna richt Iosephus zich in een *apostrophe* tot de oudtestamentische profeet Daniël, die *nota bene* voorzien had dat het machtige Jeruzalem eens haar positie zou verliezen (*Hiervsaleem verwoest*, v. 27-30):

Komt troost d'ontschaecte* maeghd van Sion afgetreurt,
Want zoo ghy 't hebt gespeld**, zoo viel haer 't loth te beurt:
Komt wascht haer tranen af, want yslijck, en wanschappen
Gaept haer verwoestingh nu, en dreyght te blijven gapen.

[* de geschonden; ** voorspeld]

De vergankelijkheid van het geluk van de Dochter Sion krijgt in het tweede bedrijf meer reliëf in een pijnlijk nauwkeurig verslag – waarin alle stijlmiddelen van de in dit verband door de rhetorica voorgeschreven *evidentia* worden toegepast⁶ – van de chronologie van Jeruzalems val, die moord en doodslag, hongersnood en strijdgewoel, onmenselijk lijden en een vloed van tranen te zien gaf (*Hiervsaleem verwoest*, v. 640–646):

Onze ooren zijn gevuld met jammerlijck gekarm:*
Onze oogen zijn vol slaeps: ons hert is mat van zuchten,
De mond is vol geklaghs: de voeten willen vluchten,
En d'ermen** evenwel, dan ach! met luttel baets
De stormen noch we'erstae des heydenschen soldaets,
En worst'len, maer helaes! zy worst'len met een stercker
Die reede ons vryheyd heeft verwisselt in een kercker.

[* gekerm; ** de armen]

Het hoogtepunt van al dit leed vormt misschien wel het verhaal over een ontaarde moeder, die haar bloedeigen kind, als waanzinnig geworden door de honger, braadt en opeet om het voor de wraak van de Romeinse soldaten te bewaren. Zij verdedigt haar handelwijze met de volgende huiveringwekkende woorden (*Hiervsaleem verwoest*, v. 835-838): 'Waer 't niet beter 't licht te myden / Door uws eygen Moeders hand? / En datze u een Kerckhof wyden / In haer duyster ingewand?'

In het vierde bedrijf treedt het verschil tussen verleden en heden, tussen voor- en tegenspoed nog één keer duidelijk voor het voetlicht, en wel in de afsluitende rei waarin het gedwongen vertrek uit Israël van de Dochter Sion en de haren bezongen wordt. Als slavinnen worden zij naar Rome weggevoerd en in een lied, dat meer dan twintig gelijk opgebouwde

⁵ Vergelijk Asselbergs 1967.

⁶ Vergelijk in dit verband Konst 1990-1.

strofen telt, neemt de Rey van Iodinnen afscheid van het geliefde Jeruzalem. Invalshoek in de opeenvolgende strofen vormt steeds het contrast tussen de situatie van weleer en de actuele ellende (*Hiervsaleem verwoest*, v. 1985-1992):

Volckrijcke straten,
Die nu verlaten
Zijt op het schoonste vande dagh:
Wy nemen oorlof. Ach ach ach ach!

Verheven daecken,
Vernielt door 't blaecken
Van 's vyands tortzen oon verdragh:*
Wy nemen oorlof. Ach ach ach ach.⁷

[* zonder genade]

Zonder dat er in *Hiervsaleem verwoest* veel gebeurt, geeft Vondel een indringend beeld van de vergankelijkheid van het geluk van de Dochter Sion. Het drama heeft een in hoge mate statisch karakter en kent opvallend weinig handelingsmomenten. Afgezien van een poging van de Rey van Ioodsche Vrouwen en de Rey van StaetIonffren om de Dochter Sion in het vierde bedrijf voor de Romeinse soldaten te verstoppen, valt er in *Hiervsaleem verwoest* dan ook niet zoveel voor.⁸ In tegenstelling tot bijvoorbeeld Costers *Polyxena*, waarin Hecuba door een lange reeks negatieve ontwikkelingen van de ongewisheid van het bestaan doordrongen wordt, is het in *Hiervsaleem verwoest* vooral de beschrijving van één constante situatie – de ellende van de Dochter Sion – door verschillende commentatoren, die er de aandacht op vestigt dat voorspoed veelal niet blijvend is en dat een lotskeer ten nadele voor de betroffenen immer tot de mogelijkheden behoort.⁹

Wat de Dochter Sion met Hecuba gemeenschappelijk heeft, is het feit dat zij door haar rampspoed ten zeerste meegesleept wordt. Zij blijkt nauwelijks in staat paal en perk te stellen aan haar verdriet en vraagt haar metgezellinnen zelfs bij herhaling haar leed aan te wakkeren met almaar nieuwe gruwelgeschiedenissen over de teloorgang van Jeruzalem. Zo bijvoorbeeld is het de Dochter Sion zélf die haar metgezellinnen verzoekt het verhaal te doen van de zojuist al even opgevoerde moeder die haar kind door de honger gedreven het leven ontzegde (*Hiervsaleem verwoest*, v. 749-757):

De rouwe heeft veel te diep haer wortelen geschoten.
Ons past dit treurgewaed: en ghy myn speelgenooten,*
Terwyl ick wat bedaer, waerom en queeldy** niet?
En spijst mijn droeve geest met eenigh klaeghlyck lied?
Myn ziel vermaecken schept in grouwelycke dingen
Die voorgevallen zyn in dees veranderingen.
Meld hoe door hongersnood een moeder afgetreurt
Uyt razernije moord, roost, en met tanden scheurt
Die zoete vrucht haers lyfs.

[* vriendinnen; ** zingt u]

⁷ De structuur van de afscheidsrei van de Rey van Iodinnen doet denken aan de rei waarin de Rei van Joffróuen in Hoofts *Baeto* afscheid neemt van haar vaderland. Vergelijk Kamphuis 1943, p. 58-59.

⁸ Er zij op gewezen dat het vijfde bedrijf in dit verband buiten beschouwing blijft. Met Simeon, de bisschop van Jeruzalem, treedt een nieuw personage ten tonele en de komst van de christenen naar de verwoeste stad staat geheel los van de verwickelingen rond de Dochter Sion.

⁹ Vergelijk Smit 1956-1962, dl. 1, p. 79 over de handlungsstructuur van *Hiervsaleem verwoest*: 'In *Hiervsaleem verwoest* kan van een "geschiedenis" niet gesproken worden. Het gaat hier om één constante situatie: de uitzichtloze ellende der Joden na de verwoesting van hun stad.'

Er kunnen nog wel meer parallellen in de karaktertekening van Costers Hecuba en Vondels Dochter Sion waargenomen worden.¹⁰ Zo ontbeert ook de laatste iedere gemoedsrust en wordt ze door het minste of geringste uit balans gebracht. Zelf brengt ze dat als volgt onder woorden (*Hiervsaleem verwoest*, v. 950-952): 'Verbystert staet my 't hoofd van enkel ongeduld. / Ick ben my zelven noch gelijk, noch oock niet machtigh. / Een bladeken dat ruyscht mijn ziele maect vreesachtigh.' Net als Hecuba brengt ook de Dochter Sion een enkele keer haar twijfel over de rechtvaardigheid van het beleid van de *Providentia Dei* onder woorden, bijvoorbeeld wanneer de Romeinen hun godslasterlijke offers op de allerheiligste plaatsen van de joden gebracht hebben (*Hiervsaleem verwoest*, v. 1061-1067):

Straft ghy geen Heyd'nen meer, God Abrahams! en laetze
Afgodisch roocken op uw heyl'ge stede en plaetze?
Waer was uw solpherstrael* die noyt dien smaet verdroegh?
Die Ptolomeus plat jeloers ter aerden sloegh?
Was God van God ontkleed***? Is hy zoo traegh in't wreken?
Wat dood, wat straf, wat wraeck, wat volghde voor een teken***
Dien grouwel?

[* bliksem; ** van zijn Goddelijke macht beroofd; *** een wonderteken van Gods straf]

Vanaf dit moment evenwel is het gedaan met de overeenkomsten tussen Hecuba en de Dochter Sion. Waar Costers protagoniste van kwaad tot erger komt en eerst haar vertrouwen in de goden definitief opzegt om vervolgens het recht in eigen hand te nemen, aanvaardt de Dochter Sion uiteindelijk het onvermijdelijke en laat ze zich als slavin naar Rome meetrone. In de laatste woorden die zij in het drama uitspreekt, wordt nadrukkelijk beklemtoond dat zij zich bij haar schijnbaar onafwendbare levenslot heeft neergelegd (*Hiervsaleem verwoest*, v. 1969-1972):

Wy volgen. Gaet slechts voor. Vergunt ons noch die zegen
Dat wy ons klachte doen, en zeggen onderwegen
Het Vaderland adieu. Bedruckte vanght dan aen,
En neemt uw afscheyd, want de tijd eyscht dat wy gaen.

Het is opmerkelijk dat de Dochter Sion met deze woorden van berusting in niets meer aan Hecuba herinnert, maar veeleer doet denken aan haar dochter, de titelheldin van Costers *Polyxena*, die zich, terwijl ze een bewonderswaardige gemoedsrust tentoonspreidt, zelfs niet wenst te verzetten tegen het onrechtvaardige doodsoordeel dat de Grieken over haar hebben uitgesproken. In een neostoïcijnse perspectief zou men in dat verband misschien kunnen stellen dat de Dochter Sion zich ontwikkelt van een persoonlijkheid wier gedrag door onstandvastigheid en bovenmatige emotionaliteit gekarakteriseerd wordt, tot iemand die zich, zoals de *constantia* dat voorschrijft, in het onvermijdelijke weet te schikken, tot iemand dus die ook in een ongelukkig lot kan berusten.

Hoe intrigerend deze omschrijving van de karakterontwikkeling van de Dochter Sion ook mag klinken, het is zeer de vraag of het wel juist is haar gedrag in een stoïcijnse kader te duiden. Het valt namelijk op dat de neostoïcijnse gedragsethiek, die zo'n centrale plaats inneemt bij Hooft, Bredero en Coster, in Vondels drama geen rol van betekenis speelt. De Dochter Sion kan in dat licht dan ook niet gezien worden als een positief, dan wel negatief *exemplum*, iemand die de juiste, dan wel de verkeerde omgang met de hartstochten zou illustreren.¹¹ Haar optreden krijgt daarentegen zijn betekenis in de allereerste plaats in het perspectief van Gods

¹⁰ Vergelijk in dit verband hfst. II.5, p ... **INTERNE VERWIJZING**

¹¹ Zie Konst 1993, p. 46-50.

wrekende gerechtigheid, die in de voorstelling van Vondel in laatste instantie bepalend is voor het handelingsverloop van *Hiervsaleem verwoest*.¹² Tegen die achtergrond ook – dat zal in het directe vervolg beargumenteerd worden – is het in hoge mate functioneel, dat zij zich in haar aanvankelijke reactie op het leed dat haar aangedaan wordt zozeer door haar emoties laat meeslepen.

Vondel betoogt in het voorwoord 'Aenden gedichtlievenden lezer' dat de ondergang van Jeruzalem gezien dient te worden als 'een byzondere Goddelycke wraecke' voor de kruisdood van Christus.¹³ Deze gedachte wordt eveneens op verschillende, betekenisvolle plaatsen in het drama onder woorden gebracht. Belangrijk is de lange claus van de engel Gabriël, die in het afsluitende bedrijf de lotgevallen van de Dochter Sion in een algemeen kader plaatst. De Godsboode stelt onder meer (*Hiervsaleem verwoest*, v. 2215-2218):

Dit treurspel dat hier is gespeelt zoo bloedigh langh,
En nu besloten met der Ioden ondergang,
U Gods rechtveerdigheyt en strengheyt uyt gaet drucken,
Die wraecke neemt van 't quaed, en alle booze stucken* [...]

[* daden]

Ook de openingsverzen van *Hiervsaleem verwoest* zijn gewijd aan de straffende hand van God. Iosephus betoogt dat de wrake Gods door niets of niemand opgehouden kan worden wanneer zij eenmaal een aanvang genomen heeft. Zij is de 'scherprechtersse', de door de *Providentia Dei* geïnstalleerde beul, die het vonnis op de meest pijnlijke wijze aan de zondigende mens voltrekt (*Hiervsaleem verwoest*, v. 1-12):

De Wraecke Gods in 't eynde, alsze eens raect op de beenen,*
Ziet vuyr, noch water aen, noch yzer, stael, noch steenen,
Maer wroet al voort, en vind ter weereld niet zo zoet
Als der Godloozen merch, en 't snoo verbasterd bloed [...]
Scherprechtersse al te strengh! wie zou, jae moet niet vrezen
De stramen van uw roede, uw zweep, en taeye pezen,
Waer mee' ghy gaet te keer, en 't vel stroopt vande rugh
Des geens, die Goddeloos den zonden welfde een brugh.**

[* wanneer ze eenmaal losbreekt; ** *welfde een brugh*: in zich toeliet]

Wanneer in Vondels drama één ding duidelijk wordt, dan is het wel dat de straf die God de zondaar oplegt inderdaad zwaar is, zoals de laatste verzen van dit fragment op beeldende wijze suggereren. In overdrachtelijk zin voelt de Dochter Sion de 'zweep, en taeye pezen' waarmee zij ter verantwoording wordt geroepen voor de zonden van het jodendom. Het valt daarbij in het oog dat er bij Vondels heldin tot twee keer toe sprake is van een latent schuldbesef. Zij concretiseert haar morele fouten weliswaar niet, maar zinspeelt in algemene termen op de hoogmoed en staatzucht die haar zouden aankleven. In beide gevallen lijkt de Dochter Sion niet zozeer als de individueel gekarakteriseerde vorstin te spreken die in eigen persoon rekenschap wenst af te leggen. Neen, veeleer treedt zij voor het voetlicht als de personificatie van de stad Jeruzalem, wier inwoners gezamenlijk Gods toorn over zich afgeroepen hebben (*Hiervsaleem verwoest*, v. 1443-1446):

Ziet hoe die blixem Gods myn Hemelhooge Ced'ren,
En Marb'ren gepolyst ter Hellen gingh verned'ren,*
Als ick te trotz van neck in mynen plicht ontbrack,**

¹² Zie over de intrinsieke rechtvaardigheid van Gods wereldbestel bij Vondel: Vandervelden 1939, p. 79-86; Vandervelden 1948, p. 11-30.

¹³ Vondel-WB, dl. II, p. 88.

En opgeblazen*** nae zyn Kroon, en glori stack.

[* verdoemen; ** tekort schoot; *** hoogmoedig]

In hoge mate vergelijkbaar met deze zelfbeschuldiging is de volgende *passus*, die de Dochter Sion direct bij haar eerste opkomst op het toneel uitspreekt (*Hiervsaleem verwoest*, v. 605-608):

Hierusalem! hoe is uw hovaerdy gesloncken:
Uw preutsheyt overliep*, de Weelde maeckte u droncken
Met haren gouden kop**, en haer fenynigh*** sap,
Zoo flux 't rees in uw breyn maeckte u de beenen slap.

[* uw overmoed ging de perken te buiten; ** beker; *** giftig]

Tegen deze achtergrond is het hele handelingsverloop van *Hiervsaleem verwoest* erop gericht de gestrengheid van de wrekende God juist ook tot uitdrukking te brengen in het gewicht van de boetedoening die Hij de Dochter Sion oplegt. Op die manier blijft haar dan ook weinig bespaard: honger, gruwelen, slavernij en de dood van zovelen der haren.

Over het doel dat hij met zijn tweede treurspel beoogt, laat Vondel geen twijfel bestaan. In het voorwoord spreekt hij de hoop uit 'datmen aenmercke *Gods strengheyd over die gene die gevallen zyn*'.¹⁴ Ook in de slotregels van het drama onderstreept de bisschop Simeon dat het de bedoeling is dat men zich naar aanleiding van de treurige ervaringen van de Dochter Sion bezint op de wrekende gerechtigheid van God (*Hiervsaleem verwoest*, v. 2396-2398):

Mijn Christenen, dit in uws herten tafel prent:
Aenmerckt Gods strengheyd aen de geen die hem verachten,
Zijn groote goedigheyd aen al die op hem wachten.

Het interventieperspectief van het *supplicium*, de stapsgewijze voltrekking van een door God gewilde straf, is zodoende bepalend voor de structuur van het handelingsverloop van zowel Costers *Polyxena* als Vondels *Hiervsaleem verwoest*. De doelstelling van beide dichters is echter een onmiskenbaar andere. Bij Coster gaat het als gezegd om gedragsethiek. Tegen de achtergrond van de neostoïcijnse moraalfilosofie maken positieve *exempla* als de titelheldin, of een negatief *exemplum* als Hecuba duidelijk, hoe men op tegenslagen dient te reageren, ongeacht eigenlijk het feit of het nu om een strafpleging van Godswege, of bijvoorbeeld om een door Hem gewilde beproeving (*exercitatio*) zou gaan. Costers pleidooi voor standvastigheid en matiging, dan wel uitbanning van de hartstochten laat in dat kader aan duidelijkheid niets te wensen over.

In Vondels bijbel drama – zo namelijk mag *Hiervsaleem verwoest* heten, ook al wordt de ondergang van de stad in de bijbel niet als zodanig gethematiseerd¹⁵ – gaat het niet om gedragsethiek, maar is het veeleer te doen om de universele geldigheid van een theologisch axioma: de booswicht wacht in het Goddelijke wereldbestel hoe dan ook straf en de tol die hij voor zijn zonden te betalen heeft, zal hoog zijn. Ook de Dochter Sion ondervindt dit en juist het feit dat zij niet bij machte is haar tegenslagen met de gelatenheid, de gemoedskracht van een Polyxena te dragen, lijkt in de voorstelling van Vondel te onderstrepen hoe hard de wrekende God der gerechtigheid de mens kan treffen. Om het nog wat pregnanter te

¹⁴ Vondel-WB, dl. II, p. 91.

¹⁵ W.A.P. Smit betoogt in dit verband terecht dat de Jeruzalem-thematiek voor Vondel onlosmakelijk verbonden is met de lijdensgeschiedenis van Christus. De val van Jeruzalem is in de woorden van Smit 'in de Bijbel gefundeerd' (Smit 1956-1962, dl. I, p. 65). Bovendien wordt de val van Jeruzalem door Christus voorspeld. Zie *Mattheus* 23:38 en *Mattheus* 24:2.

formuleren: welke dreiging zou er van een straf kunnen uitgaan, die men met een schijnbare achteloosheid, zonder zagezegd een spier te vertrekken zou kunnen ondergaan? Geen enkele – zo lijkt Vondel te willen zeggen. En daarom lijdt de Dochter Sion, daarom wordt ze aan ondragelijke smarten blootgesteld. Alleen op die manier namelijk, wanneer de Dochter Sion de 'zweep, en taeye pezen' van het Godgewilde *supplicium* aan den lijve bespeurt én daarover haar diepe smart betuigt, zal *Hiervsaleem verwoest* het effect sorteren dat Vondel beoogt en dat op de titelpagina van het drama nog eens kernachtig geformuleerd wordt:

Den Joden tot naedencken, den Christenen tot waerschouwingh als op het tooneel voorgesteld.¹⁶

Wanneer de Dochter Sion tenslotte accepteert dat zij de Romeinen als slavin zal moeten dienen, erkent ze wat al zovelen voor haar hebben moeten inzien, dat men zich aan de wrake Gods namelijk niet kan onttrekken (*Hiervsaleem verwoest*, v. 5-8):

Vergeefs hy zich beschanst* die droomt haer uyt te sluyten,
Te spade bolwerckt** hy die haer geweld wil stuyten,
Om zunst hy met een diepte*** haer af te snijden tracht
Die aertzelt noch om schans, om bolwerck, noch om gracht.

[* met schansen omringt; ** legt bolwerken aan; *** Versta: een gracht]

De gemoedsrust die de Dochter Sion aan het einde kenmerkt, wordt op die manier dan ook niet gemotiveerd door het neostoïcijnse ideaal van de *constantia*, maar door het diepere inzicht, dat de tol voor de zonde onder het directe bestier van de *Providentia Dei* hoe dan ook geïnd zal worden. Waar de lessen die men in Costers *Polyxena* aantreft overwegend op het vlak van de (neostoïcijnse) ethica liggen, kan de moraal van *Hiervsaleem verwoest* daarom als primair theologisch gedefinieerd worden: het betreft – om met de woorden van W.A.P. Smit te spreken – een 'emblema van de gerechtigheid Gods'.¹⁷

Vondels *Hiervsaleem verwoest* kan nader bezien worden onder nog een aspect dat een vruchtbare vergelijking met de drama's van Hooft, Bredero en Coster mogelijk maakt. Het valt namelijk op dat de Dochter Sion evenmin als de protagonisten van het Eglentier-driemanschap in staat is veel invloed uit te oefenen op de loop der dingen.¹⁸ Haar afhankelijkheid als krijgsgevangene van de Romeinen brengt ze meermaals zelf onder woorden, bijvoorbeeld ook met de volgende uitspraak (*Hiervsaleem verwoest*, v. 1236): 'Wy moeten dwalen op der vyanden gena.' Haar opponenten wijzen de Dochter Sion er eveneens op dat alleen zij bepalen wat er met haar zal gebeuren, waarbij er meer dan eens een niet mis te verstane dreiging van hun woorden uitgaat (*Hiervsaleem verwoest*, v. 1617): 'Verwacht van ons het loth.' Maar het is niet alleen de positie als krijgsgevangene die maakt dat de Dochter Sion een tamelijk passieve indruk maakt. Ook wanneer zij daar de gelegenheid toe heeft, trekt ze het initiatief eigenlijk niet naar zich toe. Zo is het pas op aandringen van Iosephus dat Vondels heldin bereid is zich tot Titus te wenden met het verzoek genade voor recht te doen gelden. Ook de poging haar in het vierde bedrijf voor de Romeinse soldaten te verstoppen gaat niet van de vorstin zelf uit, maar van de Rey van Ioodsche Vrouwen en de Rey van Staetjonffren. Net als zovele van de protagonisten van Hooft, Bredero en Coster kan de Dochter Sion op die manier als het lijdend voorwerp gezien worden waaraan de dramatische handeling zagezegd voltrokken wordt.

Overziet men Vondels toneeloeuvre tot globaal 1640, wanneer hij door een verdiepte kennis van zowel het Griekse drama als de aristotelische poëtica nieuwe wegen inslaat, dan

¹⁶ Vondel-WB, dl. II, p. 75.

¹⁷ Smit 1956-1962, dl. 1, p. 66.

¹⁸ Zie hfst. I.4, p. ... **INTERNE VERWIJZING**

laat zich vaststellen dat dit laatste eveneens typerend is voor de meeste andere hoofdfiguren uit die jaren. Steeds weer ziet men hoe Vondel helden ten tonele voert die de gebeurtenissen als het ware ondergaan, helden voor wie de dichter maar zeer weinig handelingsruimte heeft gereserveerd.¹⁹ In de twee komende paragrafen zal dat aan de hand van de *Gysbreght van Aemstel* (1637) en *Maeghden* (1639) geïllustreerd worden. In deze treurspelen staat net als in *Hiervsaleem verwoest* het lot van een stad centraal. In *Gysbreght van Aemstel* vormt de val van Amsterdam in het jaar 1304 het decor van de toneelhandeling en *Maeghden* speelt voor de poorten van Keulen, tijdens de legendarische belegering van de stad door de Hunnenkoning Attila (ca. 434? – 453). Zowel de titelheld van het eerste drama als de koningsdochter Ursul, het centrale personage van *Maeghden*, kunnen als karakters getypeerd worden wier handelen het verloop der gebeurtenissen in slechts zeer beperkte mate vermag te beïnvloeden.

2 *Gysbreght van Aemstel*

Ongeveer halverwege het drama dat Vondel ter gelegenheid van de opening van de nieuwe Stadsschouwburg in Amsterdam geschreven heeft²⁰, verzucht Badeloch, de echtgenote van de titelheld, dat zij de last van het leven als een buitengewoon zware ervaren heeft (*Gysbreght van Aemstel*, v. 866-870):

Als ick den ganschen tijd mijns levens overreken,
Van mijne bruiloft af, van dat ick zat verlooft:
Wat stormen zijn my niet gewaeit al over 't hoofd?
Wat toren is zoo hoogh, van waer ick deze baeren*
En zee kan over zien van al mijn wedervaeren?

[* golven]

Een zee van leed en huizenhoge golven van ramspoed – dat stond Badeloch aan de zijde van Gysbreght van Aemstel te wachten. Broer Peter, de deken van Amsterdam tot wie zij deze gedesillusioneerde woorden richt, maant haar met een beroep op het interventieperspectief van de *exercitatio* tot kalmte (*Gysbreght van Aemstel*, v. 873): 'Geduld mevrouw, geduld. God proeft zijn uitverkoren.'

Ook Gysbreght ondervindt in Vondels drama dat God er niet voor terugschrikt Zijn onderdanen de zwaarst denkbare beproevingen op te leggen. Zo kan de Heer van Amsterdam niet verhinderen dat zijn geliefde stad door de manschappen van Willem van Egmont en Diedrick van Haerlem ingenomen wordt. Vanaf het moment dat duidelijk is dat de vijand door een list in de stad is binnengedrongen – Vondels drama speelt zich af tijdens de kerstnacht – stelt Gysbreght alles in het werk te redden wat er te redden valt, maar zijn pogingen blijken tevergeefs. De vijand is oppermachtig en laat zich door niets of niemand ophouden: de weerloze Amsterdamse burgerij wordt het slachtoffer van allerlei gruweldaden, kloosters worden ontwijd en nonnen worden op wrede wijze om het leven gebracht. Keer op keer trekt Gysbreght zijn manschappen samen om hen daar in te zetten waar de nood het hoogst is, maar men krijgt de indruk dat hij voortdurend achter de feiten aanloopt. Hij komt te laat, of de overmacht is eenvoudigweg te groot.

Dat Vondels titelheld er niet in slaagt grip te krijgen op de gebeurtenissen, wordt nog eens extra geaccentueerd door het feit dat hij in eigen persoon veelal niet deelneemt aan de gevechtshandelingen. Op enige afstand neemt hij het strijdgewoel in ogenschouw om zich een beeld van de actuele situatie te vormen, zodat hij zijn soldaten naar de verschillende gevechtshaarden kan dirigeren. Het directe effect van Gysbreghts pogingen om op deze wijze

¹⁹ Zie in dit verband bijvoorbeeld Noë 1952, p. 72-73.

²⁰ Zie over de opvoeringsgeschiedenis van Vondels *Gysbreght van Aemstel*: Albach 1937; Van Gemert 1993.

een geschikte strategie tegen de belagers van zijn stad uit te denken, is dat hij keer op keer getuige wordt van de onmenselijkheid van zijn opponenten. Machteloos moet hij toezien hoe zijn burgers afgeslacht worden en ook het verlies van een aantal familieleden heeft hij te betreuren: zijn nicht, Klaeris van Velsen, de abdis van het Klarissenklooster; de Utrechtse bisschop Gozewyn, Gysbreghts oom, die zich min of meer toevallig in Amsterdam bevindt; als ook Arend van Aemstel, de broer van de Heer van Amsterdam, die in diens armen zijn laatste adem uitblaast.

Net als Vergilius' Aeneas, die in velerlei opzicht model heeft gestaan voor Gysbreght²¹, zoekt de titelheld van Vondels treurspel meermaals een hoog standpunt om beter zicht te krijgen op de ontwikkelingen. In een eerste reactie op de mededeling van Broer Peter dat de vijand zich binnen de poorten van de stad bevindt, beklimt hij de toren van zijn burcht en ook later, wanneer de vijand voor het Klarissenklooster staat, snelt hij omhoog (*Gysbreght van Aemstel*, v. 1070-1072):

Daer is de vyand zelf. Ick vliegh na boven toe,
En zal zoo lang ick magh, de kloosterpoort beschutten,
Of mijne hulp noch kon uw leven ondersteuten.

Maar de goede bedoelingen van Gysbreght baten hier weinig, want korte tijd later, wanneer Vondels titelheld verder getrokken is om het stadhuis te verdedigen – waar hij overigens alweer voor een vogelvluchtperspectief kiest –, wordt het klooster alsnog ingenomen. Gysbreght was, nadat hij ook het stadhuis had moeten opgeven, nog teruggesnelde om de Klarissen en bisschop Gozewyn, die zich in hun midden bevond, zijn hulp te bieden, maar hij komt te laat ter plaatse. Op enige afstand is de titelheld er dan getuige van hoe het klooster verwoest wordt (*Gysbreght van Aemstel*, v. 1374-1378):

Daer kлом ick op een' boom, nu dor en zonder lover,
En luisterde en zagh toe, hoe 't met d'abdy verging.
My docht dat ick 't misbaer met bey mijn ooren ving,
En zagh, doen ick een poos verbaest* had zitten proncken,**
Een' dicken roock en smoock, en na den roock de voncken.

[* ontsteld, hevig geschrokken; ** bedrukt, treurig zien]

Hoezeer ook Gysbreght probeert de gebeurtenissen naar zijn hand te zetten, steeds weer blijkt dus dat hij de gevaarlijke ontwikkelingen in zijn stad niet of nauwelijks vermag te beïnvloeden. Vaak moet hij zich met de rol van ooggetuige tevreden stellen en kan hij weinig anders dan de chronologie van Amsterdams ondergang, de verschillende stadia van haar val te registreren. Op deze wijze onderstreept Vondel eerst en vooral de beperkte menselijke mogelijkheden in relatie tot de almacht van de *Providentia Dei*. Zo het de wil van God is de mens vanuit het interventieperspectief van de *exercitatio* te bejegenen, dan kan deze in feite slechts toezien en hopen dat de hem opgelegde beproevingen een spoedig einde zullen vinden. Ook voor Gysbreght heeft op die manier de aansporing tot 'geduld' geldigheid waarmee Broer Peter de radeloze Badeloch in een eerdere instantie tot zelfbeheersing gemaand had.

Zoals dat eveneens in *Hierusalem verwoest* het geval is, wordt de rampspoed die over Gysbreght en de zijnen komt vooral ook verbaal tot uitdrukking gebracht. Op het toneel vinden geen gevechtshandelingen of gruwelen plaats, maar uit de woorden van bodes of mensen die aan de soldaten van Egmont en Haerlem ontkomen zijn, blijkt dat de belegerde stad heel wat te verduren heeft. Bijna eenderde van de *Gysbreght van Aemstel* wordt op die

²¹ Zie over de relatie tussen Vergilius' *Aeneis* en Vondels *Gysbreght van Aemstel*: Van Dis in Vondel 1974, p. 14-15; Hermann 1928; Van der Paardt 1987.

manier ingenomen door het verslag van gebeurtenissen die elders hebben plaatsgevonden, waarbij de aandacht uiteraard in het bijzonder uitgaat naar de momenten waarop de vijand zich van haar wreedste kant laat zien. Hoogtepunt vormt daarbij het bericht over de dood van Klaeris van Velsen.²² Een bode verhaalt hoe één van de vijandelijke oversten haar op het dode lichaam van bisschop Gozewyn verkracht heeft, waarna zij, terwijl ze haar leed tot Maria klaagde, door hem op beestachtige wijze om het leven gebracht werd (*Gysbreght van Aemstel*, v. 1480-1487):

De booswicht slaet heur klaght en woorden in den wind,
Gelijck een vogel grijp* 't gepiep der simple duiven,
Wen hy 'er uit de vlught een vast krijght in zijn kluiuen.**
Ga henen, zeit hy, klaegh uw moeder uwe smart.
Hy trappeltze op den buick, en op 't benaeuwde hart,
Dat haer het bloed ten neus en monde uit quam gevlogen,
En zy den doodsnick gaf, en sloot die hemelsche oogen,
En uitging ofze sliep, in 's Bisschops open arm.

[* roofvogel; ** klauwen]

Het verhaal over Klaeris van Velsen staat op een lijn met de geschiedenis over de hongerende moeder die haar kleine kind verorbert in *Hierusalem verwoest*. Met een groot aantal van dergelijke aangrijpende berichten maakt Vondel de toeschouwers duidelijk dat Gysbreght net als de Dochter Sion geconfronteerd wordt met de doldrieste wreedheid van een nietsontziende vijand en dat hij de dood van zoveel geliefden, van zoveel medestanders te verwerken heeft. En met haar heeft de Heer van Amsterdam gemeenschappelijk dat hij – hoewel hij aanzienlijk meer in het werk stelt dan de vorstin van Jeruzalem – uiteindelijk niets kan doen om dat alles te verhinderen.

De diepere zin van de beproevingen waarmee Gysbreght geconfronteerd wordt, treedt in het vijfde bedrijf van het drama voor de dag. De titelheld heeft zich met het restant van zijn manschappen in de Amsterdamse burcht verschanst en wacht nu de stappen van de vijand af. Na een gebed van Broer Peter, die God in deze benarde situatie om bijstand smeekt, verschijnt dan als een *deus ex machina* plotseling de engel Rafael, min of meer zoals de stroomgod van de Vecht zich aan het slot van Hoofts *Geeraerd van Velsen* aandient, of de geest van Rycheldin in diens *Baeto*. Rafael verklaart dat Gods Voorzienigheid de val van Amsterdam besloten heeft en dat haar ondergang daarom onvermijdelijk is. Ooit evenwel zal de stad uit haar as herrijzen en zullen haar inwoners de wereldzeeën beheersen. Een bloeiperiode zal volgen – Rafael zinspeelt, het zal Vondels publiek natuurlijk niet ontgaan zijn, op het Amsterdam van de zeventiende eeuw – die tot ongekende rijkdom zal leiden. Is het eenmaal zover gekomen, zo houdt Rafael Gysbreght en de zijnen voor, dan (*Gysbreght van Aemstel*, v. 1840-1842), 'Verheft uw stad haer kroon tot aen den hemel toe, / En gaet door vier en ys een andre weereld vinden, / En dondert met geschut op alle vier de winden.' Voor dit moment echter moet de Heer van Amstel het zeltogende Amsterdam verlaten en het verzet tegen Egmont en Haerlem staken (*Gysbreght van Aemstel*, v. 1828-1831):

Verlaet uw wettigh erf*, en quel u nergens in.
Al leit de stad verwoest, en wil daer van niet yzen:**
Zy zal met grooter glans uit asch en stof verrijzen:
Want d'opperste beleid zijn zaecken wonderbaer.²³

[* grondgebied; ** daer van ... ijzen: daarover ontzet zijn]

²² Zie in dit verband Albach 1987.

²³ Zie over de beeldspraak in dit fragment: Scholz-Heerspink 1974-1975, p. 574-575.

In de uitspraak 'd'opperste beleid zijn zaecken wonderbaer' schuilt één van de kerngedachten van het wereldbeeld dat in Vondels toneeloeuvre gestalte krijgt. Aan al zijn drama's ligt de opvatting ten grondslag dat de wereld haar diepere zin aan het Goddelijke bestier ontleent.²⁴ Zoals dat in het voorgaande reeds met betrekking tot Hooft, Bredero en Coster is vastgesteld, is ook Vondel ervan overtuigd dat het bestel van de *Providentia dei* in laatste instantie slechts het heil van de mensheid dient.²⁵ Het kan voorkomen dat steden verwoest worden, dat rijken ten ondergaan en dat koningen van hun troon gestoten worden, maar dit alles moet in het licht beschouwd worden van het hogere doel dat de Voorzienigheid Gods geformuleerd heeft. Op hoge leeftijd heeft Vondel deze visie met een mooie vergelijking tot uitdrukking gebracht in zijn *Bespiegelingen van Godt en godtsdienst* (1662) – een belangwekkend theologisch leerddicht, vergelijkbaar breed van opzet als Hugo de Groots *Bewys van de waeren godsdienst* –, dat ook in de komende twee hoofdstukken nog meermaals voor het voetlicht zal treden.²⁶ De werking van Gods Voorzienigheid wordt in deze bron vergeleken met de inspanningen die een gezinshoofd zich getroost om voor de zijnen 'eenigh heilzaam endt', een gunstige bestemming die als zodanig niet nader gedefinieerd wordt, te verwezenlijken:

De weereit wort een groot en heerlijk huis geleecken,
 Waerin men Godt in maght en wijsheit uit ziet steecken,
 Als vader, huisvooght, heer, en hooft van 't huisgezin.
 Het ampt des huisvooghts is te letten op gewin
 En voordeel van het huis, en alle huisgenooten
 Te houden in hunn' plicht, de kleenen, en de grooten,
 De kinders meesterknecht en knaepen*, d'oppermaeght,**
 Slavinnen, en gezin, gelijk het hem behaeght,
 Te leiden naer zijn hant, op dat het alles drave***
 Naer eenigh heilzaam endt; de middelen en have
 Verrijcke in zegeninge, en aenwas, vee, en vrucht
 Gedye, en al wat dient gehoorzaeme aen de tucht.²⁷

[* knechten; ** huishoudster; *** streve]

Het probleem is nu dat Gods Voorzienigheid – zoals ook Vondels huisvoogd handelt 'gelijk het hem behaegt' – wegen bewandelt waarvan men op voorhand niet kan overzien waarom zij juist die bewandelt. Omdat 's mensen verstandelijke vermogens eenvoudigweg tekort schieten, is het hem niet gegeven het beleid van de Voorzienigheid te doorgronden. Veelal wordt zodoende eerst achteraf duidelijk wat het eigenlijke doel is dat de *Providentia Dei* nagestreefd heeft. In de *Bespiegelingen van Godt en godtsdienst* heet het in dat verband:

Nochtans is Godt om hoogh de maght, die 't al bestiert,
 En, naer zijn wijsheit, zelf der zaecken breidel viert,
 Of intoomt op haer tijt, van 't eerste tot het leste,
 Den boozen tot een straf, de goede ziel ten beste,
 En allebey ten prijs des oppersten, die 't al
 Geleit, gebruickt, en wendt zijn eere te geval.
 In d'uitkomst wort doorgaends* het wijs beleid geprezen.
 Al valt dit boeck** voor ons te doncker om te lezen;
 Godts wijsheit springt te rugge, om grooter sprong te doen.
 Zy mickt verkeert, en treft, daer 't niemant zou vermoên.²⁸

²⁴ Vergelijk Smit 1956-1962, register s.v. *Zinvolheid van het Godsbestuur*. Zie in dit verband bijvoorbeeld Vandervelden 1948, p. 11-30.

²⁵ Zie hfst. II.3, p. ... **INTERNE VERWIJZING**

²⁶ Zie voor de vergelijking met Grotius: Zijderveld 1936, p. 38-39.

²⁷ Vondel-WB, dl. IX, p. 553. Vondels vergelijking is onmiskenbaar op de maatschappelijke werkelijkheid van de Klassieke Oudheid georiënteerd; men vergelijkte formuleringen als 'slavinnen' en 'oppermaeght'.

[* steeds; ** het boek van Gods beleid, Zijn wereldplan]

Ook Gysbreght moet tot zijn leedwezen ervaren dat Gods Voorzienigheid soms langs schijnbare omwegen haar intenties met het menselijke geslacht verwezenlijkt. Hij dient evenwel te accepteren dat alles wat hem overkomt de wil van God is, ook al ervaart hij zijn lijden als in hoge mate onverdiend. Uiteindelijk namelijk wacht Amsterdam een grote toekomst; daarover laten de woorden van Rafael geen twijfel bestaan. In de blauwdruk van Gods wereldplan is de val van de stad zagezegd de *conditio sine qua non* voor haar latere bloei – precies zoals ook Hooft de val van Geeraert van Velsen en de verbanning van Baeto in zijn beide gelijknamige drama's direct in verband brengt met de opkomst van de Republiek der Verenigde Nederlanden.²⁹

Een en ander betekent weliswaar dat het boze, verpersoonlijkt in de gewetenloze belegeraars van Amsterdam, gedurende enige tijd aan de winnende hand lijkt te zijn, maar voor de omgang van de *Providentia Dei* met het kwaad is dat niets ongewoons.³⁰ Ook van zondaars maakt zij gebruik om haar heilsplan te realiseren en de misdaden die zij begaan krijgen soms een functie in de Goddelijke raadsbesluiten. In de jaren rond 1640 heeft Vondel dit inzicht verschillende keren onder woorden gebracht. In de voorrede bij zijn *Sofompaneas* (1635), naar het gelijknamige drama van Hugo de Groot, leest men bijvoorbeeld: 'Boven al blijkt hier [in *Sofompaneas*] Gods wonderbaere voorzienigheyd, die de boosheid der blinde menschen buiten hun wit [hun eigen oogmerken] weet te bezigen en te beleiden tot behoudenis van geheele koninkrijcken, landen en volcken.'³¹ Vergelijkbaar met deze formulering is een passage in *Joseph in Dothan* (1640), waar de Rey van Engelen achter het eerste bedrijf stelt (*Joseph in Dothan*, v. 113-118):

Ja Vader, laet de menschen ruicken,*
Hoe ghy de quaden kunt gebruikken,
Ten goede van het aertsch geslacht;
Als ghy violen onder doornen
Gaet plucken, en uwe uitverkoornen
Door uw beleid zet in hun kracht.**

[* ervaren; ** tot volle ontwikkeling van hun krachten brengt]

Met de val van Amsterdam, die teweeg gebracht wordt door een tegenstander die vooral ook in zijn boosheid gekarakteriseerd wordt, benadrukt Vondel de ondoorgrondelijkheid van Gods wegen, zoals vóór hem Bredero en Hooft dat in hun drama's ook al gedaan hadden. De uitspraak 'De schepper aller dingh werckt wonderlijck zyn werck' (zie hfst. II.3, p. ... **INTERNE VERWIJZING**) van de eerste en Hoofts frase 'Grote Goden, niet om raken / Is de grondt van uw besluit' (zie hfst. II.3, p. ... **INTERNE VERWIJZING**) drukken in essentie hetzelfde uit als de woorden van Vondels Rafael: 'Want d'opperste beleid zijn zaecken wonderbaer.'

Hoe ondoorzichtig het Goddelijke wereldbestel is – en in samenhang daarmee, hoe gering het menselijke kenvermogen –, wordt in *Gysbreght van Aemstel* nog eens extra onder de aandacht gebracht door het feit dat de titelheld slechts in zeer beperkte mate in staat blijkt de werkelijkheid te duiden. Zo oordeelt Gysbreght in de openingsmonoloog van het drama dat de situatie, na een beleg van een jaar, nu eindelijk ten goede gekeerd is – een fatale vergissing, zo zal later duidelijk worden. Het slagveld voor de poorten van Amsterdam is verlaten en naar

²⁸ Vondel-WB, dl. IX, p. 559.

²⁹ Zie hfst. III.3, p. ... **INTERNE VERWIJZING**

³⁰ Vergelijk Noë 1952, p. 76-77.

³¹ Vondel-WB, dl. III, p. 434-435.

het zich laat aanzien heeft de vijand het beleg opgegeven. In grote haast moeten de manschappen van Egmont en Haerlem vertrokken zijn, getuige het wapentuig dat nog overal in de rondte ligt. Gysbreght concludeert in de eerste verzen van Vondels treurspel (*Gysbreght van Aemstel*, v. 1-4):

Het hemelsche gerecht* heeft zich ten lange lesten
Erbarremt over my, en mijn benaeuwde** vesten,
En arme burglary; en op mijn volcx gebed,
En dagelix geschrey, de bange stad ontzet.

[* De rechtvaardigheid Gods; ** in het nauw gebracht]

De werkelijkheid strookt hier geenszins met Gysbreghts voorstelling van zaken. Al snel wordt het voor de toeschouwers namelijk duidelijk dat de vijand zich weliswaar teruggetrokken heeft, maar dat slechts om de Amsterdammers een rad voor ogen te draaien. Op enige afstand van de stad wacht ze in het diepste geheim haar kansen af. Die moeten van meet af aan hoog aangeslagen worden, want door listig manoeuvreren is men er reeds in geslaagd een aantal bondgenoten de stad binnen te smokkelen. Wanneer nu Gysbreght suggereert dat God zich over het oorlogsmoede Amsterdam erbarmd heeft, dan slaat hij de plank volledig mis. Eerder is het tegendeel het geval, want de gevaren die op de loer liggen, zijn waarschijnlijk groter dan ooit tevoren.

Aan het slot van het drama blijkt opnieuw hoe bedrieglijk de realiteit is en hoe zwaar het valt het levenslot dat God de mens oplegt naar zijn juiste betekenis te waarderen. Wanneer de situatie allengs penibeler wordt en Badeloch bijvoorbeeld de hoop reeds opgegeven heeft, verschijnt Rafael die er de aandacht op vestigt dat de Voorzienigheid Gods alle rampspoed ten goede zal wenden. Dat geldt niet alleen voor de stad Amsterdam, die – het kwam reeds ter sprake – ooit op haar puinhopen zal herrijzen, maar ook voor Gysbreght persoonlijk. Na al het geleden leed zullen hijzelf en het restant van zijn familie Gods genade (*clementia*) deelachtig worden en er wacht hun een vredige toekomst in het vruchtbare land van Pruisen (*Gysbreght van Aemstel*, v. 1855-1864):

[...] schep moed, en wanhoop niet,
Maer volgh gehoorzaam na het geen u God gebied.
Zijn wil is, dat ghy treckt na't vette land van Pruisen,
Daer uit het Poolsch geberght de Wijsselstroom kooft ruisschen,
Die d'oeveren rijck van vrucht genoeghelijk* bespoelt.
Verhou** u daer, en wacht tot dat de wraeck verkoelt.
Ghy zult in dit gewest een stad, Nieuw Holland, bouwen,
En in gezonde lucht, en weelige landouwen,
Vergeeten al uw leet, en overbrogtent*** druck.

[* liefelijk; ** *zich verhouden*: zich ophouden, verblijven; *** doorleefde, doorstane]

Het is alsof op deze plaats de woorden uit Hoofts *Theseus en Ariadne* bewaarheid worden: 'Om beter alle quaet / De grote Godt laet schieden.' (Zie hfst. II.4, p. ...**INTERNE VERWIJZING**) Ook Vondel laat zien hoe de *Providentia Dei* zich uiteindelijk het leed van de deugdzame mens aantrekt en zijn verdriet met zoveel woorden compenseert. In zijn *Bespiegelingen* onderstreept Vondel dat het Gods *bonitas*, Zijn onbaatzuchtige en onvoorwaardelijke liefde tot de mens is, die maakt dat de laatste de toekomst met vertrouwen tegemoet mag zien:

Godts zorge waeckt alom. Zy zweeft door al de leden*
Van hemel aerde en zee en zijn geschapenheden.**
De hoogste liefde neemt op al haer wercken acht,
Maer eerst en allermeest op 't menschelijck geslacht,

Dat zoektze uit al haer maght te redden, en te winnen.
Geen sterflijk mensch kon oit zich zelve zoo beminnen,
Als Godt den mensch bemint [...]³²

[* delen; ** schepselen]

Het is op deze plaats tijd voor een voorlopige conclusie. Maakte het interventieperspectief van het *supplicium* een zinvolle vergelijking tussen *Hiervsaleem verwoest* en de treurspelen van Samuel Coster mogelijk, de grondtoon van *Gysbreght van Aemstel* vertoont onmiskenbaar meer verwantschap met de drama's van Bredero en Hooft. Het handelingsverloop van Vondels drama is, zoals dat ook bij zijn beide vakbroeders het geval is, gebaseerd op een opeenvolging van enerzijds momenten van beproeving en anderzijds onmiskenbare blijken van de genade Gods. Door de afwisseling van *exercitatio* en *clementia* is de toonzetting van het treurspel dat Vondel ter gelegenheid van de opening van de nieuwe Schouwburg schreef, vergelijkbaar optimistisch als die van de spelen van Bredero en Hooft. Hoezeer namelijk de mens ook te lijden mag hebben, hij leeft in het zekere besef deel uit te maken van een bij uitstek zinvolle zijnsorde, waarin een genadevolle God niet alleen over het heil van de mensheid in haar algemeen waakt, maar ook begaan is met het persoonlijke levensgeluk van Zijn onderdanen.

3 Gysbreghts onschuld

Het lijkt geen twijfel dat Vondel zijn Gysbreght als een deugdheld bedoeld heeft. Hij is voor alles vroom, toont zich daarbij opofferingsgezind, verdedigt de belangen van de Amsterdamse bevolking en laat zich door de vele tegenslagen niet uit het veld slaan. Veelzeggend is in dit licht Vondels eigen karakterisering van de protagonist. In het zogenaamde 'Voorspel van Gysbreght van Aemstel', dat de concrete parallellen met Vergilius' *Aeneis* opsomt, leest men bijvoorbeeld:

Heer Gysbreght draeght* zich als Anchises zoon,**
En word door tegenspoed niet slapper:
Zijn deughden staen in top voor elck ten toon,
Niet min godvruchteliijk als dapper.³³

[* gedraagt zich; ** Aeneas]

En deze uitpraak staat niet alleen. Op andere plaatsen in het voorwerk bij *Gysbreght van Aemstel* beschrijft Vondel de titelheld bijvoorbeeld als 'den godvruchtigen en dapperen balling', of wordt hij als een 'godvruchtigen held' geïntroduceerd.³⁴ Het wekt tegen deze achtergrond enige verbazing dat in het Vondelonderzoek – in het bijzonder tijdens de laatste twee decennia – Gysbreghts vermeende 'schuld' een centrale plaats inneemt.³⁵ Keer op keer wordt de vraag gesteld of de Heer van Amstel zijn geweten niet met bepaalde morele tekortkomingen belast heeft, of hem niet ook de een of andere misstap aangewreven kan worden. Tegen de achtergrond van de in het voorgaande uitgewerkte interpretatie, die het aspect van de *exercitatio* zozeer op de voorgrond plaatst, is het van belang de denkbeelden over Gysbreghts eventuele schuld nader in ogenschouw te nemen. Gesteld namelijk dat de

³² Vondel-WB, dl. IX, p. 559. Zie over de liefde die God in de voorstelling van Vondel tot Zijn schepping draagt: Vandervelden 1948, p. 152-154.

³³ Vondel-WB, dl. III, p. 524.

³⁴ Vondel WB, dl. III, respectievelijk p. 522 en p. 528.

³⁵ De belangrijkste literatuur: Van Duinkerken 1966; Van Eemeren 1979; Koppenol 1999, p. 322-324; Langvik-Johannessen 1987; Van Stipriaan 1996.

Heer van Amsterdam zich inderdaad aan bepaalde vergrijpen, dan wel dwalingen schuldig maakt, dan is het mogelijk dat het in Vondels drama niet zozeer om de beproeving van de titelheld gaat, maar moet wellicht ook, of misschien wel vooral aan het interventieperspectief van het *supplicium* gedacht worden. In dat verband zou de invalshoek van Vondel wel eens 'de problematiek van schuld en straf van de held en zijn stad' geweest kunnen zijn, misschien ook zou men kunnen betogen dat 'er op de titelheld een tragische schuld [moet] wegen, die in het verloop van het treurspel geboet wordt.'³⁶ Tegen de veronderstelling nu, dat men in Gysbreghts geval van schuld zou kunnen spreken, valt evenwel veel in te brengen en om die reden wordt in deze paragraaf bewust het debat gezocht met enkele eerdere *Gysbreght*-interpretatoren.³⁷

Er zijn drie verschillende invalshoeken waaronder het onderzoek de eventuele schuld van Gysbreght wenst te bezien. In de eerste plaats wordt er gewezen op de verantwoording die Vondels protagonist zou dragen voor de dood van Floris V, wiens levenseinde door Hooft in zijn *Geeraerd van Velsen* gedramatiseerd is. In dit laatste drama, waarbij Vondel met zijn *Gysbreght van Aemstel* direct aansluit, spant Gysbreght met Hoofts titelheld en Harman van Woerden samen tegen de Hollandse graaf. Het complot van dit driemanschap is in de voorstelling van Hooft in beginsel gelegitimeerd, omdat Floris zich tijdens zijn regering over Holland als tiran ontpopt heeft.³⁸ Niet gewettigd is in de voorstelling van Hooft evenwel de uiteindelijke moord op Floris door toedoen van – let wel! – Geeraerd van Velsen en Harman van Woerden. Zij handelen buiten medeweten van Gysbreght van Aemstel, die altijd voor een wettig proces tegen de graaf gepleit had. Het beleg van Amsterdam nu is in de optiek van Vondel het directe gevolg van de dood van Floris. Zijn volgelingen namelijk zien in de Heer van Amstel één van de moordenaren van de Hollandse graaf en willen zich daarom op hem wreken. Voor sommige twintigste-eeuwse interpretatoren heeft Gysbreght van Aemstel de ondergang van de stad zodoende eerst en vooral aan zichzelf te wijten. Zo oordeelt Simons: '[...] wie eenmaal in een complot zich begeeft weet wel waar hij begint, niet waar hij eindigt, en wordt door de tegenstanders mee vervolgd. Verzinkt hij straks in een zee van ellende met al de zijnen, hij heeft het te wijten aan zijn eerste daad. Ondanks zijn hoogheid van zin en dapperheid heeft hij te boeten voor zijn fout.'³⁹

Tegen deze zienswijze kan uiteraard ingebracht worden – en dat is in het verleden ook door verschillende literatuurwetenschappers gedaan⁴⁰ – dat men Gysbreght bezwaarlijk een moord voor de voeten kan werpen die hij zelf nooit gewild heeft en waaraan hij in de letterlijke zin des woords ook niet heeft meegewerkt. De dood van Floris komt uitsluitend op het conto van Geeraerd van Velsen en Harman van Woerden. Dát is de voorstelling van Hooft en dat ook is de voorstelling die Vondel in *Gysbreght van Aemstel* volgt. Zo laat hij de protagonist direct al in de openingsmonoloog de moord op de Graaf expliciet veroordelen ('vervloecte dood') en heet het voorts (v. 23-32):

De Kermerlander had met Waterlander dier
Gezwoven* duizendwerf, dat hy met zwaerd en vier

³⁶ Deze citaten zijn afkomstig van respectievelijk Van Eemeren 1978, p. 88; en Van Duinkerken 1966, p. 521.

³⁷ Na voltooiing van het manuscript van deze studie is mij Maljaars 2001 onder ogen gekomen. Ook Maljaars gaat in discussie met eerdere *Gysbreght*-interpretatoren en komt eveneens tot een analyse van Vondels drama waarin de deugdzaamheid van de titelheld centraal gesteld wordt. Het is opvallend dat hij in dit verband argumenten hanteert die ook ik in het navolgende formuleer. Aan Maljaars' denkbeelden kon alleen nog in het notenapparaat gerefereerd worden.

³⁸ Vergelijk Veenstra 1968, p. 11-101 *passim*.

³⁹ Simons 1929, p. 46.

⁴⁰ Vergelijk bijvoorbeeld Van Eemeren 1979, p. 92: 'O.i. moeten wij er dus van uitgaan dat, indien de innerlijke intentie de aanwezigheid en omvang van de zonde bepaalt, Gysbreght beslist onschuldig is aan de moord op de Graaf want die heeft hij zeker nooit gewild. Wel heeft hij meegewerkt aan zijn gevangenneming, waaruit dan – zij het enigszins onverwacht voor Amstel? – de moord is voortgevloeid.'

Vernielen zou eerlang de menschen en de daecken,
 En tot een kerreckhof en asch en puinhoop maecken
 Mijn oud mijn wettigh erf**, en delven*** al mijn eer
 In eenen poel, tot wraeck van Floris hunnen heer:
 Om wiens vervloecte dood ick lijde zoo onschuldigh,
 Als yemant lijden magh, doch draegh mijn kruis geduldigh:
 Of zoo ick schuldigh ben, en heeft het my gemist,
 't Is uit onnozelheid, en zonder argh of list.

[* *dier* / *Gezwoeren*: een dure eed gezwoeren; ** grondgebied; *** begraven]

Hoewel het hier Gysbreght zelf is die het woord voert – en hij zijn drijfveren in principe dus wat gunstiger zou kunnen voorstellen dan gerechtvaardigd zou zijn – wordt zijn voorstelling van zaken ('zonder argh of list') in Vondels drama nergens ondergraven.⁴¹ Van schuld, dat wil hier dus zeggen het willens en wetens aansturen op de dood van Floris, kan in zijn situatie derhalve geen sprake zijn.

Een tweede aspect van Gysbreghts schuld is voor een aantal literatuur-historici gelegen in diens onvermogen de militaire leiding over de stad Amsterdam naar behoren te voeren op een moment dat de omstandigheden dat dringend noodzakelijk maken. Zo oordeelt Van Stipriaan 'dat hij, en met hem zijn naasten en ook de stad waarmee hij zijn lot heeft verbonden, een roemloze nederlaag tegemoet gaan.'⁴² Gysbreght laat zich door de listen van de vijand misleiden en weet daarbij niet wanneer het moment gekomen zou zijn om de handdoek te werpen. In zijn hoogmoed de overwinning tóch nog te kunnen halen stelt hij daardoor, wanneer de ontwikkelingen naar hun einde lopen, het leven van een groot aantal mensen lichtzinnig in de waagschaal. Langvik-Johannessen redeneert bijgevolg: 'zijn hoogmoed, zijn volharding in het verzet (hoewel hij weet dat alles nu hopeloos is) is of zal de oorzaak worden van de dood van zo vele onschuldigen.'⁴³ In het bijzonder ook de gesprekken die Gysbreght aan het begin van het vijfde bedrijf voert met achtereenvolgens de Heer van Vooren en Badeloch heeft de gedachte doen postvatten, dat – om met Smits-Veldt te spreken – de Heer van Amstel 'geheel ten prooi is aan redeloze overmoed en zijn krijgsmanseer dreigt te verliezen.'⁴⁴

Of de nederlaag van Gysbreght nu met Van Stipriaan 'roemloos' genoemd moet worden of niet, is een kwestie die min of meer betekenisloos is in samenhang met het feit dat de val van Amsterdam als zodanig door God gewild is. Daarom staan de kansen van de Heer van Amstel van meet af aan slecht: op de *Providentia Dei* kan nu eenmaal niemand de overwinning behalen! Dat is ook precies wat Rafael zijn toehoorders in het slotbedrijf voorhoudt (*Gysbreght van Aemstel*, v. 1825-1826): 'hadden wy [versta: de hemel] 't in ons behoed genomen, / 't En waer met Amsterdam zoo verre noit gekomen.' Het is tegen deze achtergrond dan ook zeer de vraag of men – zoals Van Stipriaan dat recentelijk gedaan heeft – Vondels titelheld recht doet, wanneer men het handelingsverloop van Vondels tragedie primair op Gysbreghts 'falen' terugvoert.⁴⁵ In dat verband heeft de zojuist genoemde onderzoeker bovendien aandacht gevraagd voor de vermeende melancholische constitutie van de Heer van Amsterdam, die hem het juiste zicht op de dingen zou benemen en zijn handelen op kritische momenten uiterst negatief heet te beïnvloeden. De these van Van Stipriaan –

⁴¹ Vergelijk ook Noë 1952, p. 67: 'Het is werkelijk de moeite niet waard de geringe schuld, of liever de onvoorzichtigheid van Gysbreght op te sporen; de held heeft enkel het ongeluk gehad de onderdrukker en verkrachter, graaf Floris, te helpen gevangen nemen.'

⁴² Van Stipriaan 1996, p. 359.

⁴³ Langvik-Johannessen 1987, p. 73.

⁴⁴ Vondel 1994, p. 18.

⁴⁵ Vergelijk Van Stipriaan 1996, p. 359: 'Het is ook eerder Gysbreghts falen dan zijn godsvrucht of dapperheid waardoor de gebeurtenissen in het treurspel bepaald worden.'

Gysbreght als melancholicus – is interessant, maar kan niet staande gehouden worden. Om dat te kunnen uitleggen is op deze plaats een korte excurs noodzakelijk.

Evenmin als dat in *Hiervsaleem verwoest* het geval was, is er in *Gysbreght van Aemstel* veel aandacht voor de neostoïcijnse moraalfilosofie. Weliswaar bepleit Vondel een zekere mate van *constantia*, of beter gezegd: hij verlangt dat de mens onder alle omstandigheden berust, gezien immers het feit dat deze deel uitmaakt van een door God bestierde, zinvolle zijnsorde. Maar deze religieus gemotiveerde berusting betekent voor Vondels personages niet dat zij geacht worden alle emoties af te leggen. Afhankelijk van de vraag wat hun object is, is er zeker plaats voor emoties, óók bij *dramatis personae* wier gedrag zich door lotsaanvaarding en resignatie onderscheidt. De implicaties daarvan treden onmiddellijk voor de dag wanneer de Gysbreght-figuur van Vondel met Hoofds Baeto vergeleken wordt. De laatste, wiens levensgeschiedenis een zekere verwantschap met die van de Heer van Amstel vertoont, belichaamt het stoïcijnse ideaal van de *apatheia*.⁴⁶ Wat hem ook overkomt, hij geeft geen krimp en toont zich te allen tijde heer en meester over zijn hartstochten. In het licht van de stoïcijnse moraalfilosofie moet Baeto op die manier uitdrukkelijk als een positief *exemplum* gezien worden, als iemand die illustreert op welke wijze de *passiones* idealiter uitgebannen worden. Dramatisch gezien maakt dat hem evenwel – het kan eigenlijk niet ontkend worden – tot een tamelijk steriele persoonlijkheid.

Anders is dat gesteld met Gysbreght. Steeds weer wanneer hij hoort hoe de zijnen te lijden hebben onder de wreedheid van de vijand, geeft hij lucht aan zijn gevoelens van afschuw en leed. Deze emoties zijn níet negatief geconnoteerd, omdat ze zich niet op het persoonlijk wel en wee van Vondels titelheld richten, maar het lijden tot object hebben van degenen voor wie hij als heerser van Amsterdam de verantwoording draagt. Zorgen voor zijn onderdanen achtervolgen hem zelfs in de nacht, zo mag men uit de woorden van Badeloch opmaken (*Gysbreght van Aemstel*, v. 852-860):

Helaes wat gaet my aen*, in dezen droeven stand!**
Is dat triomf? Heet dat zijn vyanden verjaegen?
Nu kentmen Haerlem eerst: nu blijcken Egmonds laegen.
Nu lachenze om mijn stad, zoo lang van hen benijd.***
Mijn goede vrome man gaet quijnen, en verbijt
Zijn leet des daeghs, en brengt de nachten door met waecken.
Ick vind hem menighmael met traenen op de kaecken:
En vraegh ick, wat hem deert? Hy zucht, en antwoord niet,
En kropt**** zijn hartewee, en dubbelt mijn verdriet.

[* Wat overkomt mij; ** omstandigheden; *** gehaat; **** verbergt]

Deze passage neemt een sleutelpositie in het betoog van Van Stipriaan in. Hij is van mening dat zij de toeschouwers zou attenderen op een 'diepgaande gemoedsstoring bij Gysbreght'.⁴⁷ Hij wijst in dat verband op de denkbeelden van de Dordtse arts Johan van Beverwijck met betrekking tot de melancholie, die in een vergevorderd stadium zelfs tot een levensbedreigende insomnie zou kunnen leiden. Het ligt naar mijn mening evenwel meer voor de hand de woorden van Badeloch in het perspectief van Gysbreghts bekommernis met zijn stad en haar inwoners te zien. Begaan met hun ongeluk is hem zelfs geen nachtrust vergund, want gevoelens van onbehagen met betrekking tot de nabije toekomst van degenen voor wie hij de verantwoording draagt houden hem uit zijn slaap. Op die manier tekent Vondel Gysbreght naar mijn mening positief, als een familievader die zich zelfs nog tijdens de nachtelijke uren verantwoordelijk voelt voor degenen die aan zijn zorgen zijn toevertrouwd.

⁴⁶ Zie Konst 1993, p. 135-137. Zie ook hfst. I.4, p. ... **INTERNE VERWIJZING**

⁴⁷ Van Stipriaan 1996, p. 365.

Het valt op dat slapeloosheid ook in andere drama's van Vondel niet principieel negatief geconnoteerd is. Zo blijkt in *Gebroeders* de deugdheld David uit bezorgdheid voor zijn onderdanen, die nu al meer dan drie jaar onder een hongersnood te lijden hebben, de slaap evenmin te kunnen vatten (*Gebroeders*, v. 118-123):

'K heb Moab, Amaleck noch Ammons zwaerd gevreesd,
Maer wel dit scherpe zwaerd des hongers. Wie kan 't vlughten?
Wie God ontvliên? Ick breng de dagen door met zuchten,
De nachten zonder slaep, uit zorgh voor 't algemeen,
En zocht met offerhande en vasten en gebeên
En traenen menighmael het heil der dorre landen.

Tegen de achtergrond van een dergelijk citaat – genomen uit een drama waarin met David een ontegenzeggelijk ideale vorst voor het voetlicht treedt – valt het mij zwaar de Amstelheer te zien als iemand die onder een bedenkelijke zwaarmoedigheid te lijden heeft die hem het juiste zicht op de dingen zou ontnemen.

Bij deze overwegingen mag men bovendien niet vergeten dat Vergilius ook Aeneas, naar wie Gysbreght als gezegd gemodelleerd is, niet voorstelt als iemand die nu juist door een onverstoorbare nachtrust getypeerd zou worden. Beroemd is de angstdroom die de Trojaanse held in Boek II van de *Aeneis* heeft, wanneer de val van de stad nabij is en hij dat lijkt te voorvoelen.⁴⁸ In Vondels proza-vertaling van de *Aeneis* (1646: *Eneas*) wordt de aanvang van Aeneas' droom als volgt weergegeven: 'Het was juist te dier ure, als de Goden den sterflijcken menschen, afgeslaeft van bekommelingen, rust verleenen, en zy liefelijck van den eersten slaep bevangen leggen; wanneer my docht in mijnen droom, dat Hektor heel bedrukt voor mijn oogen stont, en bitterlijck schreide.'⁴⁹ Evenmin als Gysbreght doet Aeneas zich op een moment als dit kennen als iemand die zijn emoties volledig onder controle heeft. Integendeel eigenlijk, bij het zien van het leed dat Hektor, die op smadelijke wijze om het leven was gebracht door Achilles, ook na de dood nog te lijden heeft, reageert Vergilius' titelheld verslagen: 'My docht dat ick hem met schreiende oogen eerst aensprack, en bedrukt aldus uitborst: O licht van Dardanie! O vaste toeverlaet der Trojanen! Waer zijt ghy zoo lang geweest?'⁵⁰

De kwalificatie 'roemloos' is kortom niet passend voor de ondergang van Amsterdam, in het licht van de almacht Gods is voorzichtigheid geboden wanneer men Gysbreghts handelen louter onder het perspectief van zijn 'falen' wenst te beschouwen en met de Heer van Amstel treedt géén melancholicus ten tonele – op deze plaats resteert met betrekking tot Gysbreghts veronderstelde onvermogen de militaire leiding te dragen nog de vraag of hij zich, naarmate de nederlaag zich aftekent en verder verzet zinloos lijkt, schuldig maakt aan 'redeloze overmoed', zoals onder anderen Smits-Veldt dat geponeerd heeft. In deze samenhang wordt als gezegd veelal gewezen op de discussies die de Heer van Amstel in het vijfde bedrijf voert met respectievelijk de Heer van Vooren en Badeloch, van wie de eerste hem tot opgave van de strijd probeert te bewegen en de tweede een pleidooi houdt voor een gezamenlijke vlucht uit Amsterdam. Gysbreght is tot het één, noch het ander bereid. In zijn hoogmoed zou hij niet meer in staat zijn te onderkennen wanneer het moment gekomen is zijn nederlaag toe te geven, of, zoals Langvik-Johannessen in dit verband concludeert: 'Samen met zo veel andere mensen wil hij een zinloze tegenstand bieden, alleen maar uit wraaklust.'⁵¹ Maar wraakzucht is níet de doorslaggevende drijfveer van Gysbreght, veeleer wordt zijn handelen gedomineerd door een Godsbetrouwen dat tot op het allerlaatste moment stand houdt. Zelfs wanneer hij

⁴⁸ Zie Smit 1956-1962, dl. I, p. 190-193.

⁴⁹ Vondel-WB, dl. VI, p. 436.

⁵⁰ Vondel-WB dl. VI, p. 438.

⁵¹ Langvik-Johannessen 1987, p. 76.

Badeloch opdraagt de stad zo snel mogelijk te verlaten, houdt hij haar bijvoorbeeld nog voor (*Gysbreght van Aemstel*, v. 1667-1668): 'Getroost u daer [op een veilige plaats] een wijl te wachten, tot dat God / Ons weer te zaemen breng, en gun een beter lot.'

Men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat Gysbreght zelf eigenlijk wel te spreken is over de wijze waarop hij de Heer van Vooren te woord gestaan heeft (*Gysbreght van Aemstel*, v. 1655): 'Wy gaven Vooren kort en duidelijck bescheed.' Soeverein was zijn optreden zozegged en dat is een zienswijze die in Vondels 'Kort Begrip' van de inhoud bevestigd lijkt te worden: 'Stracx quam de heer van Vooren het huis opeisschen, het welck Gijsbreght hem *rustigh* [cursivering J.K.] afsloegh.'⁵² Van 'redeloze overmoed', van wraakzucht, van een door destructieve emoties beheerste persoonlijkheid is in de woorden van Vondel absoluut geen sprake. Integendeel, diens kwalificatie 'rustigh' – letterlijk: kloek, vastberaden – lijkt te suggereren dat juist zelfbeheersing en een zeker psychologisch overwicht typerend zijn voor de Heer van Amstel. Ook het optreden van Gysbreght tijdens het debat met Badeloch duidt Vondel allesbehalve in negatieve termen. In het 'Kort Begrip' wordt niet alleen beklemtoond dat de titelheld al het mogelijke in het werk stelt de weerloze bevolking tijds uit de Amsterdamse burcht te evacueren, maar ook valt het volle licht op zijn bereidheid lijf en leden voor de bedreigde stad op te offeren: 'hy ijverde om gemaelin en kinders met allen den gevlughten skeep te doen gaen, en [had voor] zelf het huis te verdedigen.'⁵³

Vondel heeft Gysbreght speciaal ook in zijn Godsbetrouwen gekarakteriseerd. Nogal eens gaat zijn naam vergezeld van het *epitheton ornans* 'vroom', zoals Aeneas door Vergilius keer op keer als 'pius' wordt omschreven.⁵⁴ De impliciete vraag nu die veel moderne onderzoekers stellen, is hoever het vertrouwen in God eigenlijk mag reiken. Wanneer de nederlaag nabij is, alle omstandigheden op de ondergang lijken te wijzen, mag men dan nog met een beroep op Gods Voorzienigheid in zijn verzet volharden? Mag men in een dergelijke situatie het eigen leven, het leven ook van anderen op het spel zetten? Deze vraag wordt in het recente onderzoek nogal eens negatief beantwoord, maar ik denk dat Vondel op dit punt beduidend verder wenst te gaan dan zijn moderne commentatoren. Het ultieme Godsbetrouwen demonstreert de mens wanneer hij bereid is zijn leven in Gods handen te geven, óók, of misschien wel juist, wanneer de dreiging het grootst is. Gysbreght nu is daartoe in staat en gaat onder directe verwijzing naar het Goddelijke wereldbestel (*Gysbreght van Aemstel*, v. 1575: "kVerwacht een uitkomst dan, en geef het op aen God.") zelfs levensbedreigende risico's niet uit de weg.

Het is opmerkelijk dat hij met deze handelwijze in Vondels drama niet alleen staat. Ook Bisschop Gozewyn en Klaeris van Velsen weigeren voor de vijand te buigen en zijn bereid ieder denkbaar levenslot te aanvaarden. Zo ook zien zij ervan af te vluchten op een moment dat dat nog alleszins mogelijk was geweest. In het heetst van de strijd zitten beiden zo temidden van de talrijke nonnen en ze lijken zich het krijgsrumoer niet eens bewust (*Gysbreght van Aemstel*, 1407-1410):

[...] daer Gozewijn noch zat,
In 't midden van den rey, die even vierigh bad,
En door een vast geloof op God zoo moedigh steunde,
Dat niemant zich het woên der vyanden en kreunde:*

[* *zich ... kreunde*: zich bekommerde om]

⁵² Vondel-WB, dl. III, p. 528. Zie in dit verband ook Maljaars 2001, p. 150.

⁵³ Vondel-WB, dl. III, p. 528. Zie in dit verband ook Maljaars 2001, p. 143-158.

⁵⁴ Vergelijk Smit 1956-1962, dl. I, p. 201-202.

Het 'vast geloof op God' van Gozewyn kenmerkt ook Gysbreght wanneer hij tot op het allerlaatste moment in de strijd tegen de Hollanders volhardt.⁵⁵ Illustratief is in dat verband bijvoorbeeld de uitspraak waarmee hij een einde maakt aan het gesprek met de Heer van Vooren (*Gysbreght van Aemstel*, v. 1653-1654):

Vertreck, en wacht u my meer tijdingen te brengen.
'k Getroost my al wat God u toelaet te gehengen.⁵⁶

Zo is Gysbreght dus bereid de grootst denkbare offers te brengen – overigens niet nadat hij geprobeerd heeft het leven van de Amsterdamse vrouwen en kinderen veilig te stellen. Dat heeft niets te maken met hoogmoed ('redeloze overmoed'), of met zijn onvermogen de militaire leiding over Amsterdam te voeren, maar zegt uitsluitend iets over de intensiteit van zijn Godsvertrouwen. Evenmin als het terecht zou zijn het besluit van Bisschop Gozewyn en Klaeris van Velsen om in Amsterdam te blijven te veroordelen, is het dus billijk Gysbreghts beslissing om de strijd tegen de Hollanders voort te zetten te duiden in termen van overmoed, wraakzucht en derhalve 'schuld'.

De derde en laatste invalshoek waaronder het onderzoek Gysbreghts vermeende schuld bespreekt, wordt ingegeven door de vraag of de held zich mogelijk in religieuze zin hoogmoedig toont. In het bijzonder wordt in die context gewezen op het feit dat Vondels protagonist in het eerste bedrijf, wanneer het er de schijn van heeft dat de vijand het beleg van Amsterdam opgegeven heeft, wel erg snel oordeelt dat God ('Het hemelsche gerecht heeft zich [...] Erbarremt over my [enz.]' – zie p. ... **INTERNE VERWIJZING**) op zijn hand is. Van Duinkerken betoogt bijvoorbeeld: 'Gysbreght stelt dus een vermetel vertrouwen in God, wiens wil hij meent te kunnen doorgronden, eenvoudig, omdat de Opperste Rechter altijd de zijde dient te kiezen van de schuldloze vervolgd. Van zijn gewetens-rechtvaardiging uit meent Gysbreght, dat hij de Godheid in de kaart kan kijken. Dat is een strafbaarder vergissing dat het hechten van geloof aan bedrieglijke woorden [...].'⁵⁷ Overigens is Gysbreght niet de enige die aan het begin van het drama van mening is dat het vertrek van de belegeraars te danken is aan welwillend ingrijpen van bovenaf. *Nota bene* een kerkelijk gezagsdrager, te weten Willebord, de abt van het Karthuizer klooster, spreekt hetzelfde vermoeden uit. Amsterdam zou verlost zijn, zoals ooit het belaagde Jeruzalem onder de regering van Hizkia (2 *Koningen* 18 en 19) met Gods instemming aan de omsingeling van het Assyrische leger ontkomen was (*Gysbreght van Aemstel*, v. 178-182):

'k Geloof, Gods engel zelf die heeftze weghgedreven,
Als 't heir des Assyriers, die zijn vermeete stem
Hiskia hooren liet, tot voor Ieruzalem:
Het welck in eenen nacht zoo wonderlijck verkeerde,
Doen een, die 't al regeert, dat stoffen hem verleerde.

Het valt niet te ontkennen dat het oordeel van Gysbreght voorbarig is. Hij concludeert stellig te vroeg dat God alle ramspoed ten goede gekeerd heeft en prijst zich ten onrechte gelukkig dat Zijn Voorzienigheid zich het ongerechtvaardigde leed van Amsterdam aangetrokken heeft. De vraag is evenwel welke betekenis aan deze incorrecte visie gehecht moet worden. Wil

⁵⁵ Er is overigens sprake van een tweede interessante parallel tussen Gozewyn en Gysbreght. Geen van beiden tonen ze zich namelijk bevreesd voor de dood. Gozewyn formuleert dat als volgt (*Gysbreght van Aemstel*, v. 1064-1065): 'Waer of de dood vertreckt? Ick heb een rein gewisse, / En haecte lang te gaen na aller zielen bed.' Vergelijkbaar is de uitspraak van Gysbreght (*Gysbreght van Aemstel*, v. 1652): 'Ick ben met eenen dood voor al mijn leven vry.'

⁵⁶ Vertaling: 'Gaet u weg. En laat het na nog eens met uw nieuwtjes bij mij te komen. Ik berust in alles wat God u toestaat te volbrengen.'

⁵⁷ Van Duinkerken 1966, p. 522.

Vondel op deze manier inderdaad laten zien dat met Gysbreght een in beginsel hoogmoedige persoonlijkheid ten tonele treedt, iemand die zich oordelen aanmatigt die hem niet toekomen? Of toont de dichter hoe heikel het is de werkelijkheid te beoordelen in een wereld die onderworpen is aan de ondoorgrondelijke regering van de *Providentia Dei* – niet voor niets poneert Rafael: 'd'opperste beleit zijn zaecken wonderbaer.' Zelfs een persoon, die zich vóór alles door zijn godvruchtigheid onderscheidt, slaat in dat verband de plank wel eens mis, getuige het aanvankelijke en misplaatste optimisme van Gysbreght.⁵⁸ Eén ding staat wel vast: de foutieve interpretatie van de gebeurtenissen bij aanvang van het drama wijzen er zeker niet op dat deemoed een deugd is die men bij de laatste tevergeefs zou zoeken.⁵⁹ Gysbreght weet wat het betekent te gehoorzamen en wanneer hij in het vijfde bedrijf door Rafael over de eigenlijke bedoelingen van God geïnformeerd is, kent hij geen moment van twijfel. Hij handelt overeenkomstig de opdracht van de Godsboode en legt zich neer bij het voorstel van Badeloch, die al enige tijd voor een gezamenlijke vlucht gepleit had (*Gysbreght van Aemstel*, v. 1873-1876):

Nu buigh ick my voor God, mijn lief, mijn uitverkoren:
 Nu weiger ick geensins na uwen raed te hooren,
 En legh hier 't harnas af. Hier baet geen tegenweer:
 Nu God dit huis verlaet, en geldt'er zwaerd noch speer.

Naar aanleiding van Gysbreghts onvermogen de situatie waarin hij is komen te verkeren op haar juiste waarde te schatten, heeft Van Eemeren het volgende betoogd: 'Wij aarzelen niet om over schuld te spreken i.v.m. de hoofdpersoon in *Gysbreght van Aemstel*. O.i. heeft Vondel zijn held bewust trekken meegegeven van eigenmachtigheid en eigengereidheid in het oordelen over Gods wil.'⁶⁰ Deze term nu, 'schuld', is naar mijn mening in deze context veel te zwaar. Zelfs al legt men de nadruk op Gysbreghts voortijdige oordeel over het kennelijke beleid van de Voorzienigheid, dan nog moet men concluderen dat hij door zijn misvatting niet tot laakbaar handelen gevoerd wordt. Dat laatste nu, de feitelijke tenuitvoerlegging van afkeurenswaardige gedragingen, is – zoals in hoofdstuk VI nog uitgebreid zal blijken – in Vondels toneeloeuvre de absolute voorwaarde om over 'schuld' te kunnen spreken. Schuldig is de mens pas, wanneer hij in zijn daadwerkelijke handelen toont door de verkeerde drijfveren geleid te worden. Daarvan nu is bij de titelheld van *Gysbreght van Aemstel* geen sprake, want zijn gedrag is niet laakbaar en wordt daarbij van het begin tot het eind ingegeven door een grenzeloos Godsbetrouwen.

Recapitulerend kan het volgende gesteld worden. De indruk die men in het verloop van het drama van Gysbreght krijgt, bevestigt Vondels positieve karakterisering ('Zijn deughden staen in top voor elck ten toon') van de titelheld in het voorwerk. Gysbreght is inderdaad een deugdheld wiens gedrag in zuiver positieve termen beschreven moet worden. Weliswaar beoordeelt hij zijn positie en in samenhang daarmee het veronderstelde functioneren van de *Providentia Dei* verkeerd, maar dat is nog geen reden enigerlei 'schuld' bij hem te postuleren.

⁵⁸ Zie hfst. IV.2, p. ... **INTERNE VERWIJZING** Interessant is in dit verband de interpretatie van Maljaars, die in zijn verontschuldiging van Gysbreghts optimisme zelfs nog een stap verder gaat (Maljaars 2001, p. 147): 'Uit het feit dat de Haarlemmers van de stad weggetrokken zijn, kan Gijsbrecht niets anders concluderen dan dat God zijn gebeden en die van de zijnen heeft verhoord en dat God aan hem in het geding met zijn tegenstanders recht verschafft heeft. Dat is geen hoogmoed, maar juist het tegendeel: een ootmoedig en dankbaar weten dat zijn "zaak" in wezen niets anders is dan Gods zaak en dat God feitelijk niets anders gedaan heeft dan zichzelf recht verschaffen tegenover mensen die ten diepste Zijn vijanden zijn. Gijsbrecht rekt terecht op Gods hulp, en hem op dit punt van hybris beschuldigen is een vorm van achterafredeneren die bij hem de noodzaak van een hoger inzicht veronderstelt dan de mens, zelf Gods kind, op deze aarde gegeven is. Anders gezegd: men eist dan van de gelovige die Gijsbrecht is het onmogelijke, namelijk inzicht in Gods verborgen wil.'

⁵⁹ Zie over de ootmoed in *Gysbreght van Aemstel* tevens Frijns 1948, p. 169-170.

⁶⁰ Van Eemeren 1979, p. 100.

Vondels *Gysbreght van Aemstel* dient daarom onder het exclusieve perspectief van de *exercitatio* gezien te worden – van een bestraffing van Godswege, of de suggestie dat de held zijn ondergang over zichzelf afroept, kan derhalve geen sprake zijn.

4 *Maeghden*

Net als in *Gysbreght van Aemstel* draait het ook in het treurspel *Maeghden* voor een belangrijk deel om de ondoorgrondelijkheid van Gods bestel. (*Afbeelding 5*) Er zijn duidelijke overeenkomsten tussen beide drama's.⁶¹ De toneelhandeling voltrekt zich tegen het decor van een stad die door een meedogenloze vijand belaagd wordt, de dramatische ontwikkelingen krijgen hun beslag zonder dat de protagonisten daar veel invloed op uitoefenen en aan het slot klinkt een stem vanuit een buitenaardse werkelijkheid die de gebeurtenissen in een weidser perspectief plaatst. Hoofdpersoon van *Maeghden* is de heilige Ursula (Vondel: Ursul), die op de terugweg van haar pelgrimstocht naar Rome op zeker moment Keulen aandoet. Zij wordt vergezeld van maar liefst – zo wil het namelijk de overlevering – elfduizend jonge vrouwen (Vondels 'Maeghden'), alsmede van een groot aantal wereldlijke en kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders, die allen hun ambten neergelegd hebben om zich bij de geloofsheldin te voegen. Wanneer Ursul bij de Rijnstad aankomt, stuit zij op het leger van de Hunnenkoning Attila, die er ondanks een langdurig beleg tot op dat moment niet in geslaagd is het dappere verzet van de Keulenaren te breken. De plot van Vondels drama is snel verteld. Nadat Ursul geweigerd heeft haar geloof af te leggen en bovendien de liefde die Attila voor haar blijkt te hebben opgevat niet wenst te beantwoorden, wordt ze door hem gedood. Daarna is het de beurt aan de Maeghden, die het slachtoffer van de bloeddorst van het Hunnenleger worden. Het vijfde bedrijf verhaalt dan hoe Attila en zijn manschappen een laatste poging doen om de stad in te nemen. Ze worden evenwel verdreven door de geesten van Ursul en de haren.

Ursul geeft in het conflict met de heidense Attila haar leven voor het christelijke geloof en sterft willens en wetens de marteldood.⁶² Voor de interpretatie van het drama is het van cruciaal belang dat zij reeds op weg naar Rome weet wat haar op de terugweg in Keulen te wachten zal staan. Door tussenkomst van een Godsbood was Ursul namelijk geïnformeerd over de raadsbeschikkingen van de Voorzienigheid. Lang voor het moment dat de eigenlijke toneelhandeling van *Maeghden* een aanvang neemt, had de Godsmaagd ten overstaan van haar volgelingen, zo heet het in één van de talrijke boodberichten in het drama, als volgt geschilderd hoe haar een engel verschenen was (*Maeghden*, v. 199-210):

'K verschoot in 't eerst, en deê myn oogen slaepende open.
Zijn vleugels, bont van pluim*, van mann' en nektar dropen.
't Gekrulde en gouden hair by locken nederhing.
En 't hagelwit gewaed, met goud gezoomt, ontfing
Door 't slingeren een' zwier van boven tot beneden,
Niet minder aengenaem dan zyn volmaackte leden.
Hy sprack: o Maeghd, die lust in 't hemelsch leven schept,
Het onverganglijck goed voor 't aersch verkoren hebt,
En streeft naer eeuwige eer, ghy zult dees reis** voltrecken,
Maer op uw wederkomst*** dit veld hier by bedecken,
Met uw gewijde schaer, en steigren**** zoo naer God,
Die u beschoren heeft een onwaerdeerbaer lot.

⁶¹ Zie Smit 1956-1962, dl. I, p. 243-257, *passim*.

⁶² Zie voor het martelaarsdrama in de zeventiende eeuw Marygold 1953; Szarota 1967. Vergelijk voor de Nederlandse situatie ook Konst 1996-1.

[* veren; ** Versta: de reis naar Rome; *** Namelijk: hier in Keulen; **** opstijgen]

Als bloedgetuige wacht Ursul inderdaad een 'onwaerdeerbaer lot', want niet voor niets leert de bijbel dat martelaren na hun dood in de hemel beloond worden en dat zij aan Gods zijde het eeuwige leven zullen smaken.⁶³ Voor Ursul behelst de dood dan ook niets afschrikwekkends, zoals bijvoorbeeld ook de veldmaarschalk van Attila moet vaststellen (*Maeghden*, v. 259-260): 'zy [Ursul en de haren] scheenen niet gevangen, / Maer, nu in vryer staet, om 't sterven te verlangen.' Na de verschijning van de engel had zij zich, bereid ieder offer te brengen dat God van haar zou verlangen, vanuit Rome op weg naar Keulen begeven. De bode, die zoëven ook al aan het woord kwam, meldt bovendien hoe de elfduizend Maeghden en de overige bondgenoten van Ursul – zonder dat daar enige dwang aan te pas kwam – samen met haar het martelaarschap gezocht hebben (*Maeghden*, v. 214-217):

Mijn wensch is met dees vaen*, die ick onwaerdigh draegh,
Dees Kruisvaen in de hand te scheiden uit dit leven.
Toen riep al 't heir: niet een van ons zal u begeven.**
Wy wenschen om die dood, wy treên in Jesus eed.***

[* banier; ** verlaten; *** wij zweren Jezus trouw als onze aanvoerder]

Zo ligt het initiatief in eerste instantie dus bij Ursul, die – in de stellige overtuiging zich daarmee aan Gods wil te onderwerpen – koers zet naar de Rijnstad, waar haar een zekere dood wacht. Wanneer zij eenmaal de gevangene van de Hunnenkoning is, zijn haar mogelijkheden de loop der dingen te beïnvloeden *de facto* gering. Zolang Ursul namelijk weigert haar geloof te verloochenen én volhardt in haar afwijzing van Attila's liefde, is hij het die over haar levenslot en dat van zovele duizenden anderen beslist. Uiteindelijk brengt de koning der Hunnen Ursul in een vlaag van woede om hals, waarna zijn soldaten zich met een onvoorstelbare wreedheid tegen de elfduizend Maeghden keren. Hun dood geeft Vondel in de voor hem typische beeldende termen weer, die direct herinneren aan de beschrijvingen van rampspoed en gruwelen in *Hiervsaem verwoest* en *Gysbreght van Aemstel*.⁶⁴ Opvallend is daarbij dat de gezellinnen van Ursul zich ogenschijnlijk zielsgelukkig tonen over hetgeen hun overkomt en de dood als weinig minder dan een lang verhoopte verlossing begroeten (*Maeghden*, v. 1323-1338):

De Maeghden staen als Gods gebonden.
Zy sneuvlen moedigh, daerze stonden.
Zy kussen noch de paerdevoeten,
Die lijf en ingewand doorwroeten.
Zy kussen dees geverfde* klingen,
Die door den rugh en d'armen gingen;
Dees pylen, die den boezem wonden.
De zom verscheiden** mond aen monden,
En, zonder kryten, zonder karmen,
Al lachende in malkanders armen;
Dat zelfs der kryghsliên harten krompen.
Hier rollen hoofden, ginder rompen.
Daer dryven afgesnede borsten,
Hier brein en bloed, die haer bemorsten.
Hier ziet men armen, beenen slingren,
Daer handen, voeten, teenen, vingren.

[* bebloede; ** Sommigen sterven]

⁶³ Zie *Mattheus* 5:10 e.v. Vergelijk LThK, s.v. *Martyrer*. Illustratief voor de verheerlijking van de martelaarsdood bij Vondel is de rei achter het vierde bedrijf, in het bijzonder de verzen 1343-1374.

⁶⁴ Vergelijk Kramer 1946, p. 28-31.

Het martelaarschap van Ursul en de elfduizend Maeghden is in de conceptie van Vondel de vervolmaking van een leven in dienst van het christelijke geloof. Hun vrijwillige dood geldt in dat verband als de triomf over het aardse bestaan, in die zin namelijk, dat zij de definitieve onthechtheid van een leven in het hier en nu onderstreept.⁶⁵ Illustratief zijn in dat licht de woorden van de aartsbisschop van Keulen, die het martelaarschap van Ursul en de haren legitimeert met een beroep op de gelukzaligheid die hun na de dood wacht (*Maeghden*, v. 1655-1660):

Zy triomfeert by God, met wien zy zich vereende,
Met al haer Duizenden, die, op de starren treênde,
Nu omgaen met den kloot, aen 's hemels gouden boogh,*
En, boven zon en maen, braveeren** daer om hoogh
Gods vyanden, die niet onsterfelijcke zielen,
Maer slechts het sterflijck lijf des Martelaers vernielen.

[* Versta: rondgaan (om de aarde) met de hemelsfeer; ** trotseren]

De structuur van het handelingsverloop van *Maeghden* wordt bepaald door een drietal lange gesprekken tussen enerzijds Ursul en anderzijds Attila, dan wel de priester Beremond, de 'aertsoffervinder' (opperste wichelaar) der Hunnen.⁶⁶ Vondels protagoniste wordt tot het uiterste op de proef gesteld, niet alleen in het debat over de waarde van respectievelijk het heidense en het christelijke geloof, maar in het bijzonder ook door de liefde die Attila voor haar ontwikkelt. Hij probeert haar bij monde van Beremond onder druk te zetten met het dreigement niet alleen haarzelf, maar ook haar medestanders te zullen doden, wanneer zij zich niet inschikkelijk toont en de gevoelens van de Hunnenkoning beantwoordt. Resoluut echter wijst de leidsvrouw van zo talrijk vele volgelingen hem af (*Maeghden*, v. 673-675): "k Versma dat gruwlijck hoofd, dien borsteligen baerd, / Dien platten neus, 't gezicht, dat ongediert vervaert, / Dien muil, die Jesus bloed [het bloed der christenen] verzwolgh met droncke togen.' Ursul ziet zich uitsluitend als bruid van Christus en wordt beheerst door het verlangen voor Zijn kerk te strijden.⁶⁷ Zo houdt zij Beremond voor (*Maeghden*, v. 655-661):

Ick heb een' Bruidegom, een eenigh' Zoon, verkoren,
Den schoonsten, die noch oit van vrouwen werd geboren;
Den maghtighsten, die oit een Konings troon bezat;
Den rijcksten, die oit roemde op onuitputbren schat;
Den goedertierensten, die yemant viel* genadigh;
Getrouw in zijn belofte, in liefde, en min gestadigh;**
Dat's Jesus, dien ick min, en voor wiens kroon ick stry.⁶⁸

[* was; ** standvastig]

Ursul berust in hetgeen God klaarblijkelijk van haar verlangt – veelzeggend is in dit verband een formulering als de volgende (*Maeghden*, v. 569): 'Ick heb my al beraên, en ben in God te vrede.' Op deze manier verheerlijkt Vondel in de protagoniste van zijn drama het ideaal van de christelijke deemoed, die er ook bij hem in bestaat dat men zich bereid en in staat toont de persoonlijke belangen ten faveure van hogere waarden te veronachtzamen. Het is tegen die achtergrond betekenisvol en in hoge mate functioneel dat Ursul de mogelijkheid invloed uit te

⁶⁵ Vergelijk Szarota 1966, p. 82: 'Ursulas Untergang bedeutet nicht nur ein Sich-Fügen in den Willen Gottes, sondern er wird zum Triumph. Tod als Triumph, als höchste Erfüllung, als Krönung des Lebens – das zeigt Vondel im Tod Ursulas und ihrer Maeghden.'

⁶⁶ Vergelijk Rens 1965, p. 18-24. Zie voor het derde en laatste van deze gesprekken: Arens 1964.

⁶⁷ Zie over de karaktertekening van Ursul: Szarota 1966; Konst 1999, p. 13-14.

⁶⁸ Zie over het mystieke huwelijk tussen Christus en de mens: Maximilianus in Vondel 1961, p. 23-27.

oefenen op haar eigen levenslot welbewust uit handen geeft op het moment dat zij zich in de macht van Attila begeeft. Zij laat op die manier op ondubbelzinnige wijze zien dat zij bereid is te buigen, te buigen voor datgene wat de *Providentia Dei* kennelijk met haar voorheeft.⁶⁹ Op verschillende plaatsten in *Maeghden* wijst Vondel op het belang van berusting en deemoed. Illustratief is een fragment uit de Rey van Agrippiners achter het derde bedrijf (*Maeghden*, v. 1018-1030):

Laet dien Wijngaerdenier* betyen,**
Die maet kan stellen yeders Iyen.
Hy zet den merckpael van*** den strijd.
Hy geeft by beurte zon en regen,
Dan zonneshijn, dan regenvlaegh.
De zonne schijnt niet alle daegh,
Noch juist wanneer 't ons valt gelegen.
Het water leit niet eeuwich vlack.
Het onweêr weet zijn tijd, en stonden.
't Staet al aen tijd, en maet gebonden,
Wat voorvalt onder 't hemelsch dack.
Gods roeden, die het lichaem plaegen,
Zijn bezems, om de ziel te vaegen.****

[* Versta: God; ** zijn gang gaan; *** Versta: maakt een einde aan; **** reinigen]

Berusting en deemoed worden in deze passage gelegitimeerd met een beroep op het feit dat het leed dat de mens overkomt van voorbijgaande aard is ('aen tijd, en maet gebonden'), een beproeving is die een reinigend effect heeft ('de ziel vaegen') en in laatste instantie door God ('dien Wijngaerdenier') gewild is. Zijn beleid mag ondoorgrondelijk zijn, maar er ligt een diepere zin aan ten grondslag. Dat laatste wordt door het handelingsverloop van *Maeghden* nog eens nadrukkelijk geïllustreerd. Dat met Ursul zoveel onschuldige mensen in het door de Voorzienigheid gedefinieerde wereldbestel de dood moeten vinden gaat het menselijk begrip weliswaar te boven, maar het effect ervan is niet onverdeeld negatief.⁷⁰

Dat geldt in de eerste plaats voor het lot van Keulen, wier inwoners na een uitzichtloze belegering plotseling vaststellen dat zij als door een wonder gered zijn. Ursul zelf, die als geest in het laatste bedrijf ten tonele treedt, vertelt hun dat zij in haar buitennatuurlijke gedaante de Hunnen verdreven heeft. Deel uitmakend van een niet-aardse werkelijkheid kan zij bovendien uitleggen dat de belegering van de stad de Keulenaren als een beproeving is opgelegd (*Maeghden*, v. 1731-1732): 'Laet u 't geleden leed noch jammer niet bedroeven. / God wou uw hart door 't vier des oorlooghs dus beproeven.' Daarbij voorzegt de geest van Ursul dat de genade Gods, die met de overwinning op de Hunnen over de stad gekomen is, Keulen ook in de toekomst – zoals ook Amsterdam in *Gysbreght van Aemstel* met de blijvende genade van God mocht rekenen – niet zal verlaten. De stad zal, zo zegt Ursul, een belangrijke rol op het wereldtoneel spelen en zich tot een vooraanstaand geloofscentrum ontwikkelen.

De opeenvolging van *exercitatio* en *clementia* is in de tweede plaats eveneens typerend voor de persoonlijke lotgevallen van Ursul en haar *Maeghden*. In hun martelie ligt de beproeving besloten die hun van hogerhand is opgelegd, terwijl zij als bloedgetuigen Gods genade zullen ervaren tijdens het eeuwige leven in Zijn nabijheid. Zelfs het dode lichaam van

⁶⁹ Het valt overigens in het oog dat Ursul haar afwachtende houding in opmerkelijk actieve termen definieert. In het bijzonder ook is haar krijgsmetaforiek opvallend. Zo roept Ursul haar medestanders kort voordat zij voor de poorten van Keulen weerloos afgeslacht worden met de volgende woorden op (*Maeghden*, v. 1176-1178): 'Vecht nu voor Christus naem: ghy draeght zijn heiligh merck. / Uw zielen zullen, na dien veldslag, breed gaen weien, / En vaeren God te moet met roode lievereien.'

⁷⁰ Zie in dit verband Smit 1956-1962, dl. I, p. 259; Szarota 1966, p. 81-82.

Ursul, het 'allerzalighst lijck' (*Maeghden*, v. 1653), schijnt van dit gelukkige lot te getuigen (t.a.p., v. 1620-1628):

Daer leitze nu verslagen,
Die vrome Kruisheldin, en stut van 't eeuwich Rijck.
Ghy Vaders van de Stad*, ghy Burgers algelijck,
Om Gods wil, ziet toch eens, ghy maeghdekens, en vrouwen,
Koom leeck, en priester, koom de Koningin aenschouwen.
Zij schijnt niet dood, noch oock den slapenden gelijck,
Maer levend lachtze u toe. Hier leit een Bruid te prijck;
Wiens ziel in 't hemelsch koor, voor d'Engelen, ging trouwen
Den schoonsten Bruidegom.

[* burgemeesters]

Wat ten slotte Attila betreft, het instrument waarvan de Voorzienigheid Gods zich bediend heeft om enerzijds de Keulenaren en anderzijds Ursul en haar gezelschap op de proef te stellen – hij zal, zo voorspelt de geest van Ursul, zijn rechtvaardige straf niet ontgaan en nog tijdens de huwelijksnacht, die de nabije toekomst hem te bieden zal hebben, het leven laten (*Maeghden*, v. 1725-1729):

Die woedende Tyran, zoo wijd en zijd gevreesd,
Zal 's nachts, in 't bruilofsbed, op 't vrolijkst van zijn feest,
Smoordroncken van den wijn en 't bloed, allengs gedroncken,
Daer zijn bestorve* bruid hem reutlen hoort, na'et roncken,
Haest** braecken 't godloos hart, en smooeren in zijn bloed.

[* dodelijk verschrikte; ** Weldra]

Zo wordt in *Maeghden* dus een bestaansorde gepresenteerd die als bij uitstek rechtvaardig gekarakteriseerd kan worden: de deugdzame mens, hij die Gods beproevingen in deemoed draagt, mag op Zijn genade rekenen, de zondaar daarentegen zal het hoge loon voor zijn euvel daden moeten betalen.

Het is tijd voor een korte recapitulatie. De overeenkomsten tussen *Gysbreght van Aemstel* en *Maeghden* zijn onmiskenbaar. Ook in dit laatste drama zoekt men een op de denkbeelden van de Stoa gebaseerde gedragsethiek te vergeefs en moet daarentegen als de voornaamste les aangemerkt worden: 'd'opperste beleit zijn zaecken wonderbaer.' Net als voor Gysbreght geldt ook voor Ursul dat het leed (de *exercitatio*) dat zij moet doorstaan in laatste instantie gecompenseerd wordt (de *clementia*), zij het in haar geval eerst ná een dood die door Vondel als triomf op het aardse bestaan wordt voorgesteld. Opvallend is de sterk aangezette deemoed van Ursul, die nog eens geaccentueerd wordt door het feit dat de wezenlijke beslissingen over haar leven en welzijn bij derden liggen. Het voornaamste verschil tussen *Gysbreght van Aemstel* en *Maeghden* is gelegen in de dimensies van de aan de protagonisten opgelegde bezoeken. Waar Gysbreght uiteindelijk 'slechts' vrede moet vinden met een leven als balling, sterft Ursul samen met een immens leger van volgelingen een bloedige marteldood. Daarvoor wordt zij dan wél met een eeuwig heil in het aanzien Gods beloond, terwijl de Heer van Amstel zich vooralsnog met een – overigens alleszins zegenrijke – toekomst in Pruisen tevreden moet stellen.

5 Fortuna

In Vondels embleembundel *Den gulden winckel* (1613) komt een afbeelding voor van een naakte vrouw die moeizaam op een bal balanceert en met haar rechterhand, die zij boven het hoofd houdt, een grote windvaan vastheeft. (*Afbeelding 6*) Het motto bij dit embleem maakt duidelijk dat deze vrouwspersoon de wisselvallige *Fortuna* voorstelt:

Aenmerckt hoe d'Avonthuur de huyck hanght naer de winden,
En niet met allen vraeght naer vyanden, noch vrinden.⁷¹

Het betreft hier een motief dat in hoofdstuk I uitgebreid aan de orde is gekomen: de *Fortuna Bifrons*, de Fortuin met de twee gezichten, verdeelt haar gaven zonder aanzien des persoons en het maakt haar in die zin – zo Vondel – niet uit of zij vriend of vijand voor zich heeft.⁷² In de *subscriptio* wordt deze gedachte nader toegelicht:

Die d'Avonthuur vertrouwt, eerst overdenck te voren
Dat zy lichtveerdigh als den weerhaen opden toren
Met alle winden waeyt, en dat hy is verleyd,*
Die in heur zoeken wil zijn rust en vastigheyd:
Ziet hoe zy staet en zwiert met vleugels gauwe en vlugge,
D'een zy nu t'aenschijn bied, nu d'ander weer den rugge;
Ziet hoe zy voeteloos op eenen ronden bal
Toont hoe den hooghmoed gaet gemeenlijck voor den val.⁷³

[* misleid]

Ook de voorstelling van de *Rota Fortunae* ontbreekt bij Vondel niet. Weliswaar laat de *pictura* hier verstek gaan, maar in de uitleg bij het embleem van het 'Avonthuur' wordt beschreven hoe men gezeten op het rad van Fortuin afwisselend met positieve en negatieve levensfeiten geconfronteerd wordt:

Dees beeldenisse ontbreeckt dat zy niet wispelturigh
Een wanckel rad om draeyt, onstadigh en gedurigh,
Daer d'een om hooge rijst met eenen trotsen kop,
En d'ander inden grond valt boven vanden t'sop:*
Want dit is haren lust, dat zy in grooter weerden
Den eenen hoogh verheft, den andren worpt ter eerden.⁷⁴

[* top]

De conceptie van de eigenzinnige *Fortuna* is in hoge mate typerend gebleken voor de toneelwerken van Hooft, Bredero en Coster. Zij plaatsen hun personages in een schijnbaar chaotische wereld en hanteren in dat verband afwisselend begrippen als 'avontuur', 'geval' en 'geluk'. Wie Vondels *Hiervsaleem verwoest*, *Gysbreght van Aemstel* en *Maeghden* erop naslaat, wordt getroffen door het feit dat er in deze drama's niet één keer gerefereerd wordt aan de ongestadige Fortuinsgodin. Waar de toneeldichters van De Eglentier te pas en te onpas op het 'geval' wijzen, komt deze term in de genoemde treurspelen van Vondels zelfs niet voor.⁷⁵ Het 'avontuur' treft men weliswaar enkele keren in *Hiervsaleem verwoest* aan, maar de indruk dringt zich op dat Vondel een onmiskenbaar andere betekenis aan dit begrip toekent dan Hooft, Bredero en Coster. Bij hen schemert veelal het beeld van de onbetrouwbare en

⁷¹ Vondel-WB, dl. I, p. 316. 'De huyck naer de winden hanghen' betekent letterlijk: de mantel met de wind laten meewaaien, of meer algemeen, met alles meegaan. De 'huyck' of mantel heeft Vondel op de betreffende afbeelding als windvaan laten afbeelden.

⁷² Zie hfst. I.1, p. ... **INTERNE VERWIJZING**

⁷³ Vondel-WB, dl. I, p. 317.

⁷⁴ Vondel-WB, dl. I, p. 317.

⁷⁵ Men vergelijkte Salemans & Schaars 1990, s.v. *Geval*.

wispelturige godin van het toeval door. Men vergelijk in dat verband bijvoorbeeld Bredero's 'drayend avontuur' (*Stommen ridder*, v. 444) of Hoofts 'wankel Aventuur' (*Theseus en Ariadne*, v. 707), formuleringen waarachter respectievelijk de voorstelling van de *Rota Fortunae* en de op een bol balancerende *Fortuna* schuilgaan.⁷⁶ Vondel laat het beeld van de Fortuinsgodin los en lijkt zich te beroepen op een neutrale betekenis van de term 'avontuur', die in het WNT omschreven wordt als: 'Met betrekking tot een persoon: iets dat iemand overkomt, dat hij beleeft.'⁷⁷ Men vergelijk hier formuleringen als: 'Had 't avontuyr van 't loth doch te Iotapata / Mijn leven niet verschoont' (*Hiervsaleem verwoest*, v. 39-40), of het 'avonthuyr des krijghs' (t.a.p., v. 419).

Duidelijker nog tekent zich in *Hiervsaleem verwoest*, *Gysbreght van Aemstel* en *Maeghden* een betekenisverandering van het begrip 'geluk' af. Hooft, Bredero en Coster duiden deze term veelal als: 'De wisselvallige loop der wereldsche zaken, die niet in de macht van den mensch staat; de loop der omstandigheden, het lot, de fortuin.'⁷⁸ Men denke hier aan formuleringen als het 'dertele gheluck' (Coster, *Polyxena*, v. 1319), 'blindt gheluck' (Bredero, *Rodd'rick ende Alphonsus*, v. 1469), of Hoofts 'schoonpratic Geluck' en 'wanckelbaer geluck' (respectievelijk *Granida*, v. 1412 en *Theseus en Ariadne*, v. 1331). Vondel legt geluk daarentegen exclusief uit als: 'De gunstige loop der omstandigheden, de voorspoed die iemand zonder eigen toedoen te beurt valt.'⁷⁹ Geluk dus in de ook tegenwoordig gangbare betekenis van voorspoed, welvaren. Twee voorbeelden: 'd'Artsbisschop aen den Rijn kon met zijn nijdige oogen / Niet aenzien ons geluck' (*Gysbreght van Aemstel*, v. 122-123), en 'Geluckigh stond uw staet, begreep ghy uw geluck' (*Maeghden*, v. 637).⁸⁰ Van een gerichte associatie met de Fortuinsgodin is hier geen sprake meer.

Het hoeft eigenlijk geen verbazing te wekken dat *Fortuna* in de drie genoemde drama's van Vondel niet meer voor het voetlicht treedt. In de eerste plaats moet het feit in herinnering geroepen worden dat bij Hooft, Bredero en Coster de wisselvallige Fortuin veelal als het vanzelfsprekende *repoussoir* voor de moraal van *constantia* wordt opgevoerd. Neostoïcijnse gedragslessen zoekt men in Vondels toneel tevergeefs en zo zou men kunnen betogen dat hij in het verlengde daarvan ook geen beroep op de Fortuinsgodin heeft hoeven te doen. In de tweede plaats laat zich vaststellen, dat de verhouding tussen *Fortuna* en *Providentia Dei*, die in de treurspelen van Hooft, Bredero en Coster zo nadrukkelijk (zie hoofdstuk II.3, p. ... **INTERNE VERWIJZING**) gethematiseerd wordt, niet op de belangstelling van Vondel mag rekenen. De kosmos die hij in zijn drama's oproept is er één die uitsluitend in het teken van de diepere bedoelingen van God bezien dient te worden en een spanningsveld tussen het toeval enerzijds en het wereldplan van de Voorzienigheid anderzijds, zoals men dat in het senecaans-scaligeriaanse drama nogal eens aantreft, is bij hem omwille van principiële redenen ondenkbaar. Vondel wil zelfs geen secundaire plaats inruimen voor de Fortuin, omdat alles tot in detail afhangt van, om niet te zeggen, op voorhand vastgelegd is in de raadsbesluiten van de *Providentia Dei*.

Tegen deze achtergrond laat zich vaststellen dat de dichter eigenlijk altijd negatief geoordeeld heeft over de *Fortuna*. Zo heet het in 1657 bijvoorbeeld (*Salmonius*, v. 460-465):

⁷⁶ Vergelijk in dit verband ook het WNT, supplement I, s.v. *Avontuur*, B,4 – kol. 2267: *Het rad van avontuur*: 'O radt van avontueren, hoe wonderlijk draeyt u spille.'

⁷⁷ WNT, dl II, s.v. *Avontuur*, A, 2 – kol. 780.

⁷⁸ WNT, dl. IV, s.v. *Geluk*, I,1 – kol. 1291.

⁷⁹ WNT, dl. IV, s.v. *Geluk*, II,1 – kol. 1292.

⁸⁰ Illustratief is ook het citaat van de Dochter Sion waarmee dit hoofdstuk opent. Zie hfst. IV.1, p. ... **INTERNE VERWIJZING**. Ook in haar woorden omvat geluk uitsluitend voorspoed, waarbij opgemerkt zij dat de notie van de principiële vergankelijkheid van dat geluk in het bedoelde citaat een centrale rol speelt. Vergelijk WNT, dl. IV, kol. 1292: 'met het bijdenkbeeld, dat men er [op het geluk] niet op vertrouwen kan, omdat het ieder oogenblik kan veranderen.'

De wijde weereit wort van* Jupiter bestiert.
Hy is de lucht, en 't vier. Hy leeft in alle dingen.
Zijn wezen kan alleen door alle wezens dringen.
Zyn Godtheit is de geest, die 't al vervult in al,
Wat uit den mengelklomp**; niet by een wilt geval,
Maer naer heur vast besluit zijn' leest en vorm ontleende.

[* door; ** chaos]

Illustratief is ook een passage in de *Bespiegelingen van Godt en godtsdienst*, waar Vondel zich opwindt over de dwaasheid van de Klassieke Oudheid, toen de Fortuin *nota bene* in tempels vereerd werd:

Dees blinde razerny en drift van d'oude tijt
Heeft reuckeloos Fortuin tot een Godin gewijt,
Een blint kranckzinnigh wijf altaer gebout, en tempels,
Geoffert aen den stroom des Tibers, op haer drempels.⁸¹

Vondel vervolgt met de vaststelling dat het verloop der dingen weliswaar ondoorgrondelijk mag zijn – een conclusie die ook de plot van *Hiervsaleem verwoest*, *Gysbreght van Aemstel* en *Maeghden* toelaat –, maar dat alles berust op de geheime besluiten van de Voorzienigheid Gods. Des te verwerpelijker is het, zo redeneert Vondel verder, dat zelfs nog in zijn eigen tijd mensen aan de kortzichtige voorstelling van de Fortuin vasthouden:

Dat d'oirzaecken van spoet en onspoet* ons ontschuilten,
In Godts geheimen raet, groef deze duistre kuilen
Van dwaeling en fortuin, van outs: en heden noch
Treên brave mannen toe, om dit vernist bedrogh
t'Aenbidden, als zy meer bezit van staet, en klaerheit
Van naem en aerdsch gewin be-yveren dan waerheit,
Een godtsdienst, vyandin van staetafgodery,
Die al de weereit houdt in haere slaverny.⁸²

[* voor- en tegenspoed]

De suggestie zelfs, dat 'men hier beneden / De dingen by geval ziet drijven, zonder reden, / En roer, en stuurmans hant'⁸³, stuit bij Vondel op zoveel weerstand, dat hij *Fortuna* uit *Maeghden*, *Gysbreght van Aemstel* en *Maeghden* geweerd heeft. En dat nu geldt niet alleen voor deze drama's, maar in feite voor al zijn treurspelen.⁸⁴

6 Conclusie

Karakteristiek voor Vondels toneelwerk tot 1640 is het feit dat de protagonisten slechts in zeer beperkte mate bij machte zijn hun levenslot te bepalen. De gebeurtenissen worden zagezegd aan hun voltrokken, niet anders dan dat dat het geval was bij de centrale personages

⁸¹ Vondel-WB, dl. IX, p. 558.

⁸² Vondel-WB, dl. IX, p. 558-559.

⁸³ Vondel-WB, dl. IX, p. 557.

⁸⁴ Een interessante uitzondering heeft *Het Pascha* (1612), Vondels eerste drama, te bieden. Daar is het *nota bene* God zelf die het woord neemt (wat overigens alleen in dit drama gebeurt) en zich in dat verband opmerkelijk genoeg van de Fortuinmetaforiek bedient: 'Myn Zeysen maeyt nu eens den draet van hun ellenden, / Ick zal nu 't wanckel rat van myn beproevingh wenden [...] Het motief van de aardse vergankelijkheid (vergelijk de zeis als doodssymbool) wordt hier in verbinding gebracht met de *Rota Fortunae*, zodanig evenwel, dat er geen twijfel over kan bestaan dat in de relatie tussen Fortuin en Voorzienigheid Gods het primaat bij de laatste ligt.

van Hooft, Bredero en Coster. De Dochter Sion ziet zich in dat verband uitgeleverd aan de wreedheid van de Romeinen, tevergeefs probeert Gysbreght zich Egmont en Haerlem van het lijf te houden en Ursul geeft haar lot in feite weloverwogen in handen van Attila. Dat dit drietal geen grip heeft – of, zo tenminste Ursul, niet wenst te hebben – op de omstandigheden, illustreert in de conceptie van Vondel hoe beperkt de menselijke mogelijkheden zijn in vergelijking tot de almacht van Gods Voorzienigheid – uiteindelijk geldt: de mens wikt, God beschikt. Het gaat bij Vondel niet zozeer om gedragsethiek, maar veeleer om religieuze zekerheden, dat namelijk de mens in de eerste plaats voor zijn zonden gestraft wordt (*Hiervsaem verwoest*) en dat hij in de tweede plaats deel uitmaakt van een zijnsorde die bij uitstek zinvol is, hoewel het tegendeel soms het geval lijkt te zijn (*Gysbreght van Aemstel, Maeghden*). Deze axioma's worden niet alleen door het handelingsverloop tot uitdrukking gebracht, maar met het optreden van respectievelijk de engel Gabriel, de engel Rafael en de geest van de heilige Ursul bedient Vondel zich in de drie genoemde drama's van een in het oog vallend aanvullend middel. Zo laat hij steeds in het laatste bedrijf een stem vanuit een bovennatuurlijke werkelijkheid klinken die de op het toneel getoonde ontwikkelingen in een breder perspectief plaatst. Gezien het feit dat het interventieperspectief van het *supplicium* bepalend is voor de handelingsstructuur van *Hiervsaem verwoest*, kunnen in het bijzonder de treurspelen van Samuel Coster als *repoussoir* gezien worden. De opeenvolging van *exercitatio* en *clementia*, die typerend is voor *Gysbreght van Aemstel* en *Maeghden*, maakt vooral ook een vruchtbare vergelijking met de drama's van Hooft en Bredero mogelijk, juist ook met het oog op het principiële optimisme dat erin doorklinkt.